

Uprzedzenia etniczne w Polsce

Raport z ogólnopolskiego sondażu Polish Prejudice Survey 2009

Centrum Badań nad Uprzedzeniami:
Wydział Psychologii
Uniwersytet Warszawski
ul. Stawki 5/7
00-183 Warszawa
Email: cbu@psych.uw.edu.pl

Uprzedzenia w Polsce: Wprowadzenie

Michał Bilewicz

Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego

Badania uprzedzeń mają długą tradycję w socjologii oraz psychologii społecznej (por. Dovidio, Glick i Rudman, 2005). Niemal wszystkie tego typu badania odpowiadały na konkretne potrzeby mniejszości: miały na celu ograniczanie dyskryminacji w szkołach, na uczelniach, czasem miały pomóc rozwiązać sytuacje konfliktowe, jak np. w Irlandii Północnej czy w Niemczech pomiędzy imigrantami tureckimi a ludnością lokalną. Poza tym praktycznym wymiarem, badania uprzedzeń pełnią też ważną funkcję poznawczą – pozwalają lepiej zrozumieć i opisać wielowymiarowe zjawisko uprzedzeń, na które składają się komponenty poznawcze (stereotypy), afektywne (emocje międzygrupowe) i intencje behawioralne (skłonność do zachowań dyskryminacyjnych). Każde dobre badanie uprzedzeń stanowi więc jednocześnie postęp w teoretycznym poznaniu relacji pomiędzy grupami ludzi, a zarazem pozwala rozwiązać palące problemy w konkretnej sytuacji społecznej.

Podjmując się badania uprzedzeń w Polsce w roku 2009 my również postanowiliśmy odpowiedzieć na te dwa wyzwania stojące przed badaczami społecznymi: poznawcze i praktyczne. Chcieliśmy, stosując dorobek współczesnej socjologii i psychologii społecznej, rozpoznać charakter i mechanizmy uprzedzeń etnicznych – w naszych badaniach wykorzystaliśmy najważniejsze koncepcje współczesnych nauk społecznych z tego obszaru, takie jak teoria emocji międzygrupowych (Mackie i Smith, 2002), model treści stereotypów (Fiske i in., 2002), prawicowy autorytaryzm (Altemeyer, 1998), wtórny antysemityzm (Imhoff i Banse, w druku) czy stereotypy spiskowe (Kofta i Sędek, 2005). Stosowaliśmy również niektóre tradycyjne miary uprzedzeń, jak np. wskaźniki dystansu społecznego, pozwalające porównać wyniki naszych analiz z wcześniejszymi badaniami. Relacje pomiędzy tymi zmiennymi pozwalają rozpoznać przyczyny i mechanizmy uprzedzeń etnicznych.

Drugim – choć zapewne najważniejszym – celem tego badania był cel praktyczny. Nasze badanie, przeprowadzone na próbie ogólnopolskiej, miało stanowić diagnozę uprzedzeń Polaków wobec najliczniejszych mniejszości etnicznych zamieszkujących nasz kraj. Chcieliśmy zweryfikować obiegowe przekonania dotyczące uprzedzeń Polaków, ale w szczególności – chcieliśmy rozpoznać skalę zjawiska. Świadomość stosunku Polaków do mniejszości to ważna przesłanka dla przyszłych działań edukacyjnych. Dla każdego, kto planuje interwencje edukacyjne – zarówno w sektorze edukacji formalnej, jak i nieformalnej – bardzo ważna jest przecież diagnoza zjawiska, z którym chce się walczyć: Jakie formy uprzedzeń są w Polsce najbardziej rozpowszechnione? Wobec których grup Polacy czują najwięcej negatywnych emocji, a które postrzegają jako zagrażające? Które grupy Polacy chcieliby dyskryminować i w jakich obszarach życia? W jakich regionach poziom uprzedzeń jest najwyższy? Odpowiedzi na każde z tych pytań to przesłanka do kształtu oddziaływań oświatowych. Innym ważnym odbiorcą, o którym myśleliśmy projektując to badanie, są mniejszości etniczne i ich organizacje. Zapewnienie w Polsce bezpieczeństwa i możliwości rozwoju mniejszości etniczne nie jest możliwe bez świadomości stosunku etnicznych Polaków do grup mniejszościowych. Chcemy, aby wyniki naszego badania, posłużyły mniejszościom narodowym do kształtowania swojej polityki

informacyjnej czy działań oświatowych, ale też uświadomiły, w których regionach Polski pokutują najbardziej nienawistne stereotypy wobec danej grupy, w których miejscach lokalna ludność może przejawiać najwięcej niechęci i skłonności do dyskryminacji. Świadomość wydarzeń takich, jakie miały miejsce np. w Mławie w 1991 (Giza-Poleszczuk i Poleszczuk, 2001) czy też częstych wypadków profanacji cmentarzy żydowskich, rosyjskich i niemieckich (por. np. FODZ, 2005), tworzy potrzebę profilaktyki i prewencji takich zdarzeń. Dobra diagnoza postaw pozwala przewidzieć, gdzie ryzyko tego typu zachowań jest największe i jakie grupy (wiekowe, zawodowe, etc.) mogą być najbardziej skłonne do zachowań nienawistnych wobec mniejszości i ich dziedzictwa materialnego.

Niniejszy raport przedstawia wyniki ogólnopolskiego sondażu uprzedzeń (Polish Prejudice Survey) przeprowadzonego na przełomie maja i czerwca 2009 na ogólnopolskiej próbie reprezentatywnej. W badaniu mierzyliśmy postawy wobec siedmiu największych polskich mniejszości: Żydów, Niemców, Ukraińców, Białorusinów, Rosjan, Cyganów i Wietnamczyków, także wobec Polaków jako grupy. Dane zostały zebrane metodą wspomaganego komputerowo wywiadu indywidualnego przez ankieterów CBOS. Analizę danych sondażu przeprowadzali badacze związani z Centrum Badań nad Uprzedzeniami przy Wydziale Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego – socjologowie i psychologowie: Michał Bilewicz, Marcin Bukowski, Aleksandra Cichoćka, Adrian Wójcik i Mikołaj Winiewski. Konsultantami projektu byli profesorowie Mirosław Kofta i Janusz Grzelak, którzy udzielali nam niezwykle cennych porad i wskazówek w trakcie tworzenia ostatecznego kształtu ankiety. Chcieliśmy wyrazić również wdzięczność za pomoc w realizacji projektu Hannie Kwiatkowskiej z The Rothschild Foundation Europe oraz licznym osobom, których sugestie ułatwiły prace nad realizacją tego badania.

Bibliografia

- Altemeyer, B. (1998). The other 'authoritarian personality.' W: M. Zanna (red.) *Advances in Experimental Social Psychology*, 30 (pp. 47–92). San Diego: Academic Press.
- Dovidio, J. F., Glick, P. G., i Rudman, L. (2005). On the nature of prejudice: Fifty years after Allport. Malden, MA: Blackwell.
- Fiske, S. T., Cuddy, A. J., Glick, P., i Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878-902.
- FODŹ (2005) Raport Fundacji Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego odnośnie „European Commission against Racism and Intolerance, Third Report in Poland”, http://fzp.net.pl/raport_fodz.html
- Giza-Poleszczuk, A. i Poleszczuk, J. (2001). Cyganie i Polacy w Mławie – konflikt etniczny czy społeczny? W: A. Jasińska-Kania (red.), *Trudne sąsiedztwa. Z socjologii konfliktów narodowościowych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Imhoff, R., & Banse, R. (w druku). Ongoing victim suffering increases prejudice: The case of secondary antisemitism. *Psychological Science*.
- Kofta, M., & Sedek, M. (2005). Conspiracy stereotypes of Jews during systematic transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, 35(1), 40-64.
- Mackie, D. M., i Smith, E. R. (2002), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups*. New York: Psychology Press.

Jak Polacy postrzegają siebie i innych: Treść stereotypów etnicznych w Polsce

Mikołaj Winiewski

Instytut Studiów Społecznych Uniwersytetu Warszawskiego

Kontekst teoretyczny

Pomiędzy różnymi badaczami zajmującymi się sądami czy impresjami na temat innych ludzi (jednostek czy grup), można zaobserwować niebywałą zgodność na temat podstawowych wymiarów oceny (Judd, James-Hawkins, Yzerbyt, Kashima, 2005; Fiske, Cuddy, Glick, 2006; Abele i Wojciszke, 2007). Cytowani autorzy uważają, że pomijając różnice w nazewnictwie oraz niewielkie różnice w interpretacjach i kontekstach badawczych, można stwierdzić istnienie dwóch podstawowych wymiarów, wzdłuż których układają się zarówno sądy na temat cech innych ludzi i ich zachowań, jak też całych grup.

Z tego nurtu badań wywodzi się Model Treści Stereotypu (Stereotype Content Model - SCM) Fiske, Xu, Cuddy i Glicka (1999), pozwalający na wyjście poza schemat, w którym zawartość stereotypu rozpatrywano tylko w kategoriach pozytywnych vs negatywnych. Model Treści Stereotypu, zakłada istnienie struktury składającej się z dwóch względnie niezależnych osi, wokół których zorganizowana jest treść stereotypów. Podstawowym wymiarem jest *ciepło* – stanowiące komponent afektywny i odnosi się do wszelkich cech zwianych z intencjami, drugim wymiarem jest *kompetencja* – odnosi się do atrybutów związanych z umiejętnościami czy też możliwością wprowadzania intencji w czyn. Taka konstrukcja oddaje nie tylko prostą ewaluatywną ocenę grup, ale pozwala uchwycić bardziej złożone aspekty relacji międzygrupowych. Autorzy wskazują, iż głównymi predyktorami treści stereotypu ujętego w kategoriach SCM jest struktura relacji międzygrupowych. *Ciepło* powiązane jest ze współzależnością (z postrzeganą konkurencyjnością danej grupy), a kompetencje z relatywnym statusem (Fiske i in., 1999, Fiske, Cuddy, Glick, Xu, 2002). Zgodnie z teorią, kombinacje tych dwóch wymiarów tworzą cztery typy stereotypów. Wysoka ocena na obydwu wymiarach (wysokie ciepło i kompetencje) charakteryzuje tzw. stereotypy pozytywne, a niska ocena na obydwu wymiarach - stereotypy negatywne. Autorzy podkreślają, iż jednorodnie pozytywne czy negatywne stereotypy występują rzadziej niż stereotypy ambiwalentne, czyli takie, które charakteryzują się wysoką oceną na wymiarze *kompetencji* i niską na wymiarze *ciepła* (stereotyp zawistny) lub odwrotnie - niską oceną na wymiarze *kompetencji* i wysoką na wymiarze *ciepła* (stereotyp paternalistyczny) (Fiske i in., 2002). Warto podkreślić, że pozytywna ocena na jednym tylko wymiarze nie redukuje uprzedzeń ani dyskryminacji (Cuddy, Fiske, Glick, 2008).

Model Treści Stereotypu w odróżnieniu od klasycznego podejścia do treści stereotypu pozwala na bardziej zróżnicowane (a przez to dokładniejsze) przewidywanie emocji odczuwanych względem innych grup, intencji behawioralnych względem innych grup a co za tym idzie stawianie hipotez dotyczących aktualnych zachowań względem innych grup społecznych (Cuddy, Fiske, Glick, 2007). Zagadnienia te omawiane są szerzej w rozdziale dotyczącym emocji i zachowań (Bukowski i Cichocka).

Metoda

Ze względu na sondażową formułę badań do pomiaru treści stereotypu zastosowano pojedyncze pytania. Podobne metody stosowano wcześniej w badaniach nad treścią stereotypów. (Fiske i in., 1999; Cuddy i in., 2007) Pytania dotyczyły ośmiu grup etnicznych (mniejszości narodowych zamieszkujących Polskę oraz etnicznych Polaków, patrz tabela 1), nazwy grup podawane były osobom badanym w równoważonej kolejności.

Pytania

Czy ludzie tacy jak Pan/i uważają, że [narodowość] są przyjaźni?

Czy ludzie tacy jak Pan/i uważają, że [narodowość] są kompetentni?

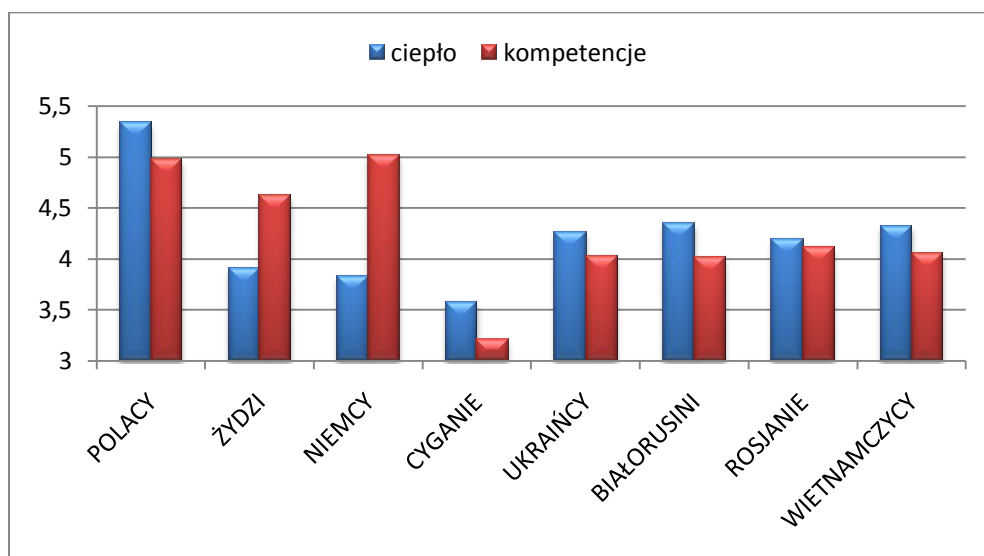
Tabela 1. Pytania zastosowane w sondażu

Wyniki

Przeprowadzono analizy korelacji dla wskaźników ciepła i kompetencji poszczególnych narodowości. Okazało się, iż współczynniki korelacji wahają się od niskich (Niemcy $r = 0,18$; $p < 0,001$) do umiarkowanych (Rosjanie $r = 0,39$; $p < 0,001$). Świadczyć to może, iż mimo założeń teoretycznych modelu SCM zastosowane przez nas miary ciepła i kompetencji nie są całkowicie niezależne, a wyniki każdej ze skal w niewielkim stopniu odzwierciedlają ogólny stosunek afektywny (pozytywny-negatywny) do tej grupy.

SCM - ciepło i kompetencje

W celu sprawdzenia różnic w treści stereotypów etnicznych według modelu SCM (Fiske i in. 1999) przeprowadzono serię jednoczynnikowych analiz wariacji dla wymiarów treści stereotypu i narodowości. Uzyskano efekty główne ciepła $F_{(7;978)} = 144,23$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,49$ i kompetencji $F_{(7;978)} = 161,66$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,53$ (patrz wykres 1). Oznacza to, że grupy narodowe są postrzegane w Polsce jako różniące się zarówno pod względem ciepła jak i kompetencji.

Wykres 1. Ciepło i kompetencje poszczególnych narodowości.

W celu wyjaśnienia istoty tych efektów przeprowadzono analizy post hoc (z modyfikacją dla porównań wielokrotnych). Analizy dla wymiaru ciepła wskazują, że jako najbardziej ciepło postrzegani są Polacy, następnie Białorusini, Wietnamczycy, Ukraińcy i Rosjanie (przy czym różnice pomiędzy czterema ostatnimi grupami są nieistotne). Kolejne dwie grupy to Żydzi i Niemcy jako najmniej ciepło postrzegani są Cyganie. Analizy post hoc dla wymiaru kompetencji wskazują że Niemcy i Polacy są postrzegani jako dwie najbardziej kompetentne grupy. Następną grupą w kolejności są Żydzi. Kolejnymi grupami są Rosjanie, Wietnamczycy, Ukraińcy i Białorusini (przy czym różnice pomiędzy czterema ostatnimi grupami są nieistotne). Jako najmniej kompetentni postrzegani są Cyganie.

W celu oceny różnic pomiędzy postrzeganym ciepłem i kompetencjami przeprowadzono serię porównań w obrębie każdej narodowości (Tabela 2).

narodowość	ciepło		kompetencje		t	df	d Cohena
	M	SD	M	SD			
Polacy	5,33	1,34	4,98	1,18	8,03**	978	0,26
Żydzi	3,9	1,4	4,62	1,34	-13,95**	979	0,45
Niemcy	3,83	1,54	5,01	1,34	-20,94**	979	0,67
Cyganie	3,57	1,63	3,2	1,44	6,43**	978	0,2
Ukraińcy	4,27	1,43	4,02	1,13	4,52**	979	0,14
Białorusini	4,34	1,23	4,02	1,08	7,99**	979	0,26
Rosjanie	4,2	1,49	4,11	1,18	1,88*	979	
Wietnamczycy	4,32	1,21	4,05	1,07	6,23**	979	0,19

* $p > 0,05$. ** $p > 0,01$

Tabela 2. Porównania ciepła i kompetencji.

Analizy wskazują, że zarówno Niemcy jak i Żydzi postrzegani są jako bardziej kompetentni niż ciepło. Polacy, Cyganie, Ukraińcy, Białorusini i Wietnamczycy postrzegani są jako bardziej ciepło niż kompetentni, jedynie w przypadku Rosjan nie zaobserwowano istotnych różnic. Rozpatrując powyższe wyniki na poziomie wielkości efektu (d Cohena) możemy stwierdzić, że jedynie różnica pomiędzy ciepłem a kompetencjami w przypadku Niemców i Żydów jest na poziomie średnim, w przypadku Polaków, Cyganów i Białorusinów jest mała, natomiast dla Ukraińców i Wietnamczyków znikoma.

Zmienne demograficzne

Wykształcenie

Aby sprawdzić wpływ wykształcenia na ocenę ciepła i kompetencji przypisywanych poszczególnym narodowościom przeprowadzono analizy wariancji w modelu dla powtarzanych pomiarów. Uzyskano istotne wyniki dla oceny ciepła narodowości(8) x wykształcenia (3). Uzyskano efekt interakcji ciepła i wykształcenia $F_{(14;978)} = 2,77$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,02$, co oznacza, że na wymiarze ciepła różne

narodowości są postrzegane inaczej w zależności od poziomu wykształcenia. Aby wyjaśnić znaczenie tego efektu wykonano analizy post hoc. Okazało się, że Polacy są postrzegani jako cieplejsi przez osoby z niższym wykształceniem, natomiast Rosjanie postrzegani są jako nieco bardziej ciepłi przez osoby z wyższym wykształceniem. Pośród pozostałych narodowości różnice okazały się nieistotne.

Uzyskano istotne wyniki dla oceny kompetencji narodowości (8) x wykształcenia (3). Efekt interakcji kompetencji i wykształcenia $F_{(14;978)} = 3,33$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,02$ oznacza, że na wymiarze kompetencji różne narodowości są postrzegane inaczej w zależności od poziomu wykształcenia. Aby wyjaśnić znaczenie tego efektu wykonano analizy post hoc. Żydzi i Polacy są postrzegani jako bardziej kompetentni przez osoby z wyższym wykształceniem, natomiast Cyganie są postrzegani jako nieco bardziej kompetentni przez osoby z niższym wykształceniem. Pośród pozostałych narodowości różnice okazały się nieistotne.

Pozostałe zmienne demograficzne

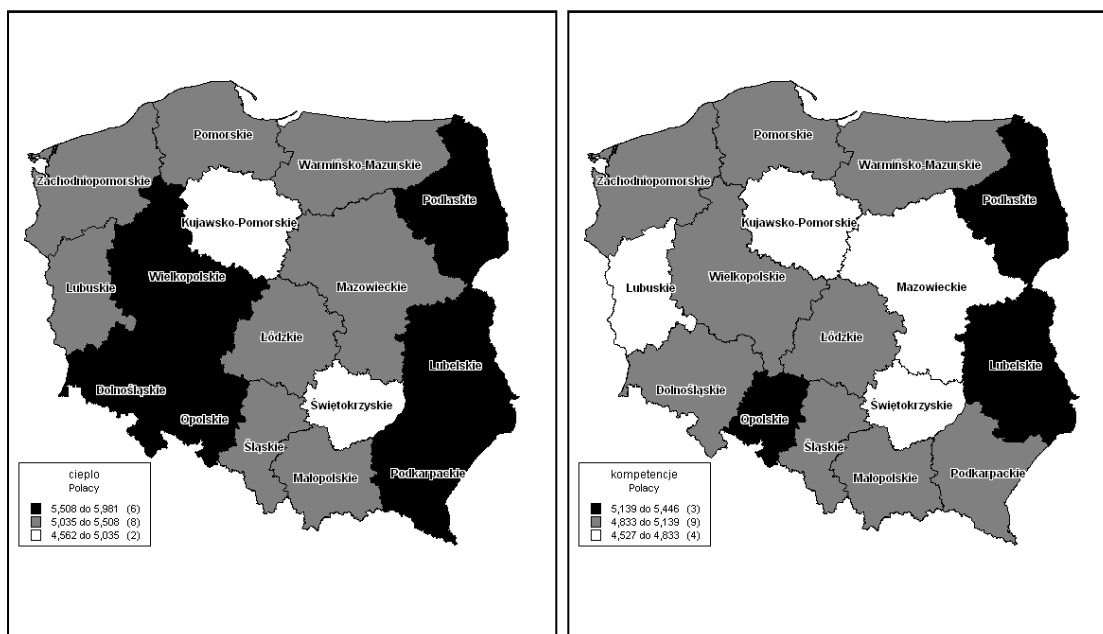
Przeprowadzono serie analiz dla treści stereotypu z uwzględnieniem zmiennych demograficznych takich jak wiek osób badanych, status ekonomiczny miejsce zamieszkania (miasto - wieś). Analizy nie wykazały istotnego wpływu tych zmiennych na treść stereotypów poszczególnych narodowości.

Regiony Polski

W celu sprawdzenia zróżnicowania regionalnego przeprowadzono serię analiz wymiarów ciepła i kompetencji dla poszczególnych narodowości

Autostereotyp Polaków

W celu sprawdzenia różnic pomiędzy treścią autostereotypu Polaków w poszczególnych rejonach Polski przeprowadzono jednoczynnikowe analizy wariancji (wyniki przedstawia rycina 1).

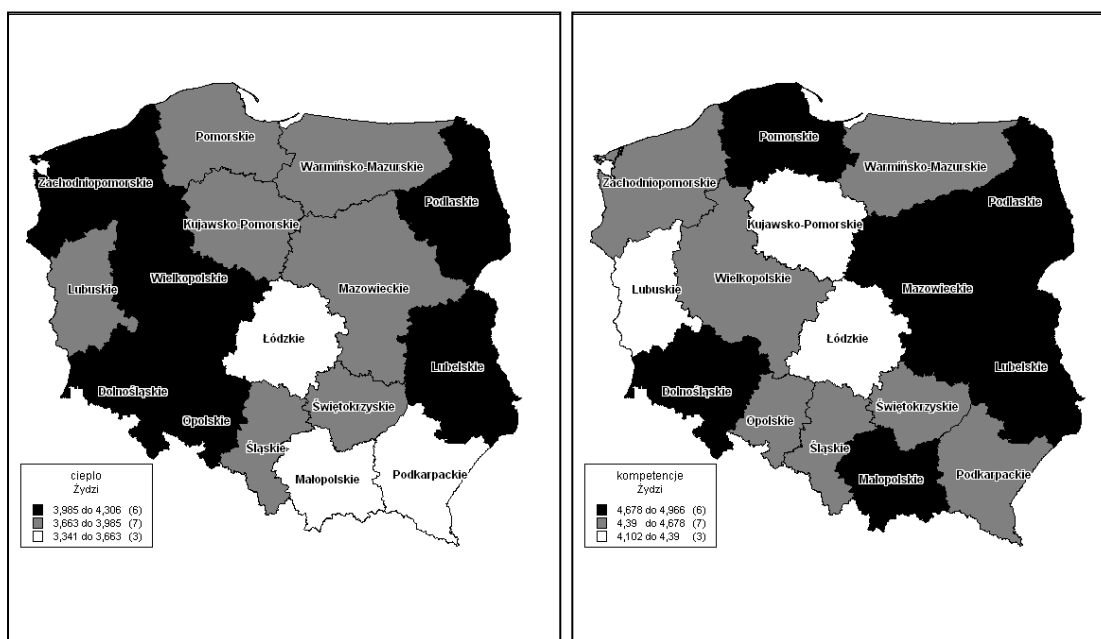
Rycina 1. Postrzegane ciepło i kompetencje Polaków w województwach (wysokie wartości ciepła i kompetencji są zaznaczone ciemniejszymi barwami).

Uzyskano istotny wynik dla ciepła $F_{(15;978)} = 4,543$; $p > 0,001$; $\eta_p^2 = 0,06$ W celu wyjaśnienia tego efektu przeprowadzono analizy post hoc. Okazało się, że Polacy są postrzegani jako relatywnie bardziej ciepłi w województwach Dolnośląskim, Wielkopolskim i Opolskim oraz Podlaskim, Lubelskim i Podkarpackim. A relatywnie jako najmniej ciepłi w Świętokrzyskim i Kujawsko-Pomorskim.

Analogiczne analizy przeprowadzono dla wymiaru kompetencji $F_{(15;978)} = 3,401$; $p > 0,001$; $\eta_p^2 = 0,03$. Analizy post hoc wykazały, że Polacy postrzegani są jako najbardziej kompetentni w województwach Podlaskim, Lubelskim i Opolskim a relatywnie najmniej kompetentni w Świętokrzyskim, Mazowieckim, Kujawsko-Pomorskim i Lubuskim.

Stereotyp Żydów

W celu sprawdzenia różnic pomiędzy treścią stereotypu Żydów w poszczególnych rejonach Polski przeprowadzono jednoczynnikowe analizy wariancji (wyniki przedstawia rycina 2).

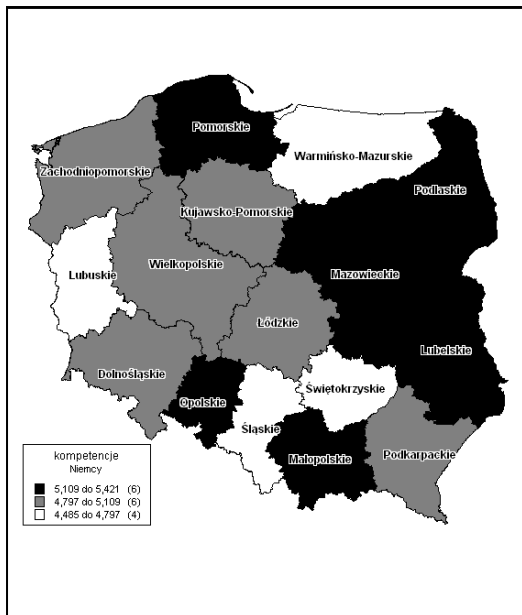
Rycina 2. Postrzegane ciepło i kompetencje Żydów w województwach (wysokie wartości ciepła i kompetencji są zaznaczone ciemniejszymi barwami).

Uzyskano istotny wynik dla ciepła $F_{(15;978)} = 2,484$; $p > 0,001$; $\eta_p^2 = 0,04$ W celu wyjaśnienia tego efektu przeprowadzono analizy post hoc. Okazało się, że Żydzi są postrzegani jako relatywnie bardziej ciepłi w województwach Dolnośląskim, Wielkopolskim, Opolskim i Zachodniopomorskim oraz Podlaskim i Lubelskim. A relatywnie jako bardziej zimni (najmniej ciepłi) w Łódzkim, Małopolskim i Podkarpackim.

Analogiczne analizy przeprowadzono dla wymiaru kompetencji $F_{(15;978)}=3,033$; $p>0,001$; $\eta_p^2=0,04$. Analizy post hoc wykazały, że Żydzi postrzegani są jako najbardziej kompetentni w województwach Lubelskim, Podlaskim, Małopolskim, Dolnośląskim i Pomorskim a relatywnie najmniej kompetentni w Lubuskim, Łódzkim i Kujawsko-Pomorskim.

Stereotyp Niemców

W celu sprawdzenia różnic pomiędzy treścią stereotypu Niemców w poszczególnych rejonach Polski przeprowadzono jednoczynnikowe analizy wariancji (wyniki przedstawia rycina 3).

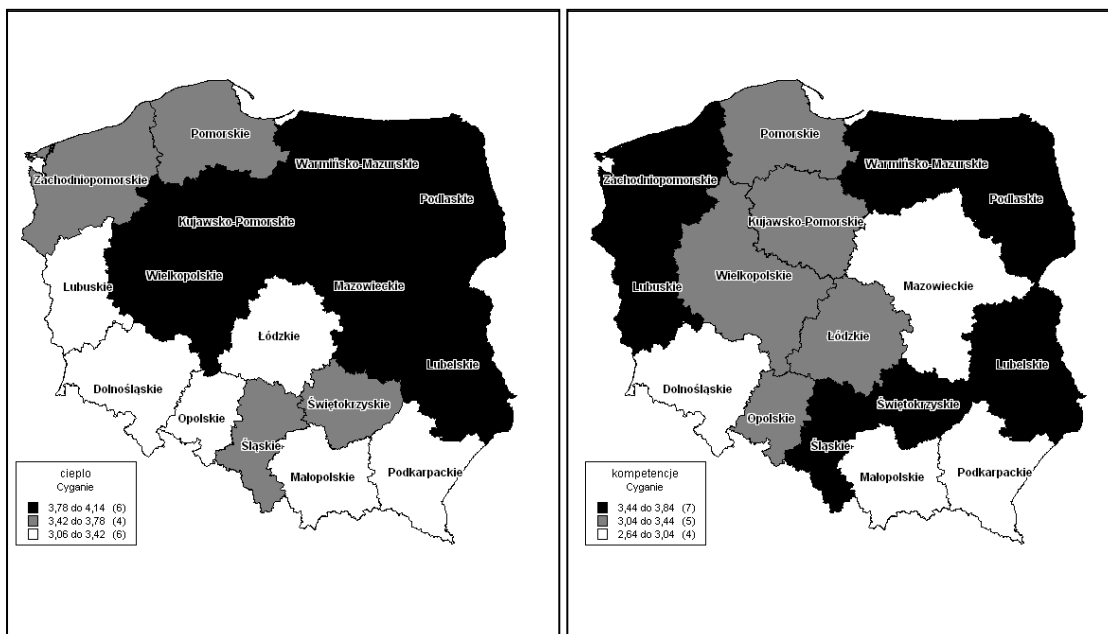

Rycina 3. Postrzegane kompetencje Niemców w województwach (wysokie wartości kompetencji są zaznaczone ciemniejszymi barwami).

Uzyskano istotny efekt jedynie dla wymiaru kompetencji $F_{(15;978)} = 3,164$; $p > 0,001$; $\eta_p^2 = 0,04$. Analizy post hoc wykazały, że Niemcy postrzegani są jako najbardziej kompetentni w województwach Lubelskim, Podlaskim, Małopolskim, Opolskim i Pomorskim i Mazowieckim a relatywnie najmniej kompetentni w Lubuskim, Świętokrzyskim i Warmińsko-Mazurskim.

Stereotyp Cyganów

W celu sprawdzenia różnic pomiędzy treścią stereotypu Cyganów w poszczególnych rejonach Polski przeprowadzono jednoczynnikowe analizy wariancji (wyniki przedstawia rycina 4).

Rycina 4. postrzegane ciepło i kompetencje Cyganów w województwach (wysokie wartości ciepła i kompetencji są zaznaczone ciemniejszymi barwami)..

Otrzymano istotny wynik dla ciepła $F_{(15;978)} = 2,256$; $p > 0,001$; $\eta_p^2 = 0,03$ W celu wyjaśnienia tego efektu przeprowadzono analizy post hoc. Okazało się, że Cyganie są postrzegani jako relatywnie bardziej ciepłi w województwach podlaskim, kujawsko-pomorskim, wielkopolskim, warmińsko-mazurskim, mazowieckim i lubelskim, Natomiast jako relatywnie jako najmniej ciepłi w łódzkim, małopolskim, dolnośląskim, opolskim i podkarpackim.

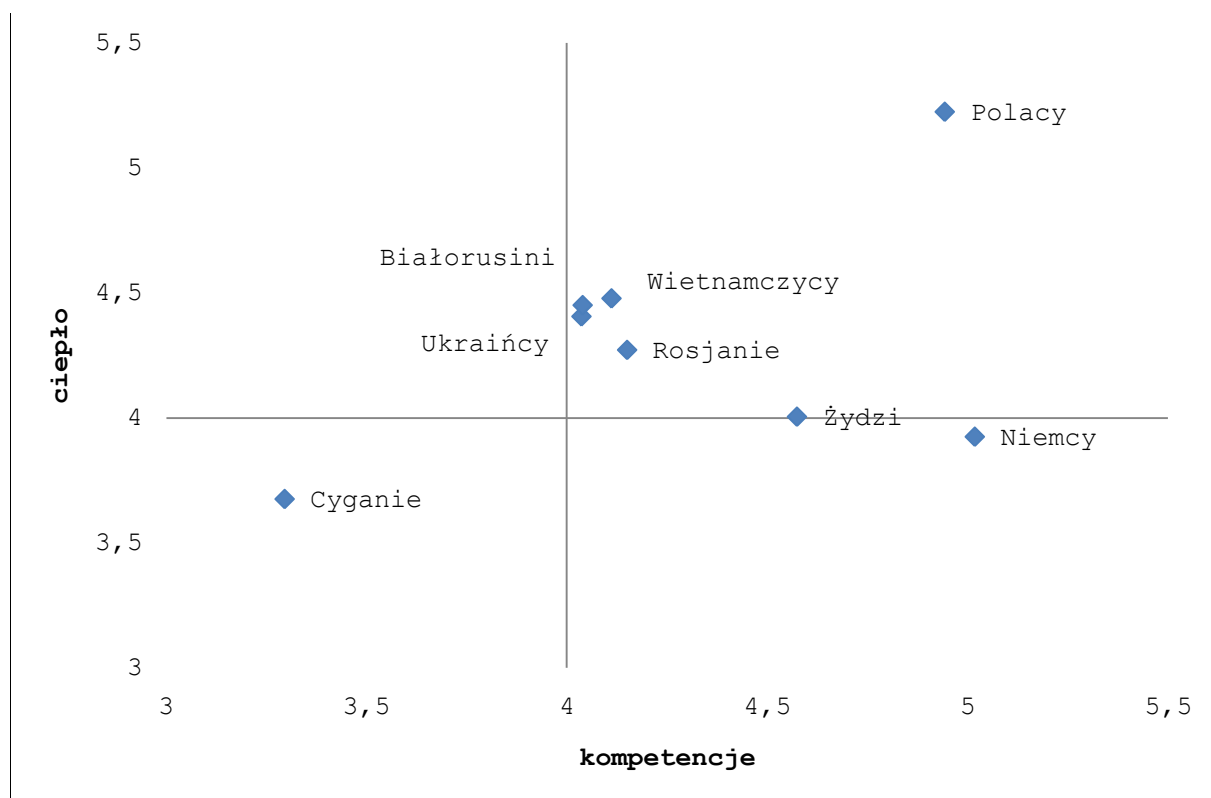
Analogiczne analizy przeprowadzono dla wymiaru kompetencji $F_{(15;978)} = 3,567$; $p > 0,001$; $\eta_p^2 = 0,05$. Analizy post hoc wykazały, że Cyganie postrzegani są jako najbardziej kompetentni w województwach świętokrzyskim, podlaskim, lubelskim, lubuskim. Natomiast jako relatywnie najmniej kompetentni w województwach: dolnośląskim, małopolskim, mazowieckim i podkarpackim.

Pozostałe narodowości

W celu sprawdzenia różnic pomiędzy treścią stereotypów Białorusinów, Rosjan, Ukraińców i Wietnamczyków, przeprowadzono analogiczne analizy. Analizy nie wykazały istotnych różnic.

Podsumowanie

Przedstawione wyniki pozwalają stwierdzić, iż generalnie Polacy postrzegają siebie (czy też Polaków) jako ciepłych i kompetentnych, co w modelu SCM odpowiada stereotypowi stricte pozytywnemu. Cyganie z kolei są postrzegani jako zimni i niekompetentni, co odpowiada stereotypowi stricte negatywnemu. Zarówno Żydzi jak i Niemcy postrzegani są jako wysoce kompetentni i relatywnie zimni co w kategoriach SCM odpowiada stereotypowi zawistnemu. Z kolei Białorusini, Wietnamczycy, Ukraińcy i Rosjanie są postrzegani jako relatywnie ciepłi (trochę powyżej środka skali) i średnio kompetentni co częściowo odpowiada stereotypowi paternalistycznemu (wyniki przedstawia rycina 5).

Rycina 5. Narodowości w modelu treści stereotypu

Warty podkreślenia jest fakt, iż niezależnie od wpływu poziomu wykształcenia osób badanych i regionu polski w którym mieszkają, struktura treści badanych stereotypów pozostaje niezmienna. Dotyczy to zarówno relacji pomiędzy poszczególnymi wymiarami treści jak i pozycjami na tych wymiarach konkretnych grup narodowościowych. Innymi słowy pomimo istotnego wpływu regionu z którego pochodzą osoby badane, jak i poziomu wykształcenia ogólny układ treści stereotypów jest niezmienny.

Bibliografia

- Abele A. E., Wojciszke B. (2007), Agency and Communion From the Perspective of Self Versus Others, *Journal of Personality and Social Psychology*, 93(5), 751-763.
- Cuddy, A. J. C., Fiske, S. T., Glick, P. (2008). Warmth and competence as Universal dimensions of social perception: The Stereotype Content Model and the BIAS Map. [w:] M. P. Zanna (red.), *Advances in experimental social psychology* (40), San Diego: Academic Press, 61–149.
- Cuddy, A. J. C., Fiske, S. T., Glick, P. (2007). The BIAS map: Behaviors from intergroup affect and stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 92, 631–648.
- Fiske, S. T., Cuddy, A.J.C., Glick, P. (2006) Universal dimensions of social cognition: warmth and competence. *Trends in Cognitive Sciences*, 11(2), 77-83.
- Fiske, S. T., Xu, J., Cuddy, A.J.C., Glick, P. (1999) (Dis)respecting versus (dis)liking: status and interdependence predict ambivalent stereotypes of competence and warmth. *Journal of Social Issues* 55, 473–491.
- Fiske, S. T., Cuddy, A.J.C., Glick, P., Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 878–902.
- Judd, C., James-Hawkins, L., Yzerbyt, V., Kashima, Y. (2005). Fundamental dimensions of social judgment: Understanding the relations between judgments of competence and warmth. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 899–913.

Emocje i tendencje behawioralne wobec grup narodowościowych obecnych w Polsce oraz percepcja zagrożeń ze strony tych grup

Marcin Bukowski

Instytut Psychologii Uniwersytetu Jagiellońskiego

Aleksandra Cichocka

Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego

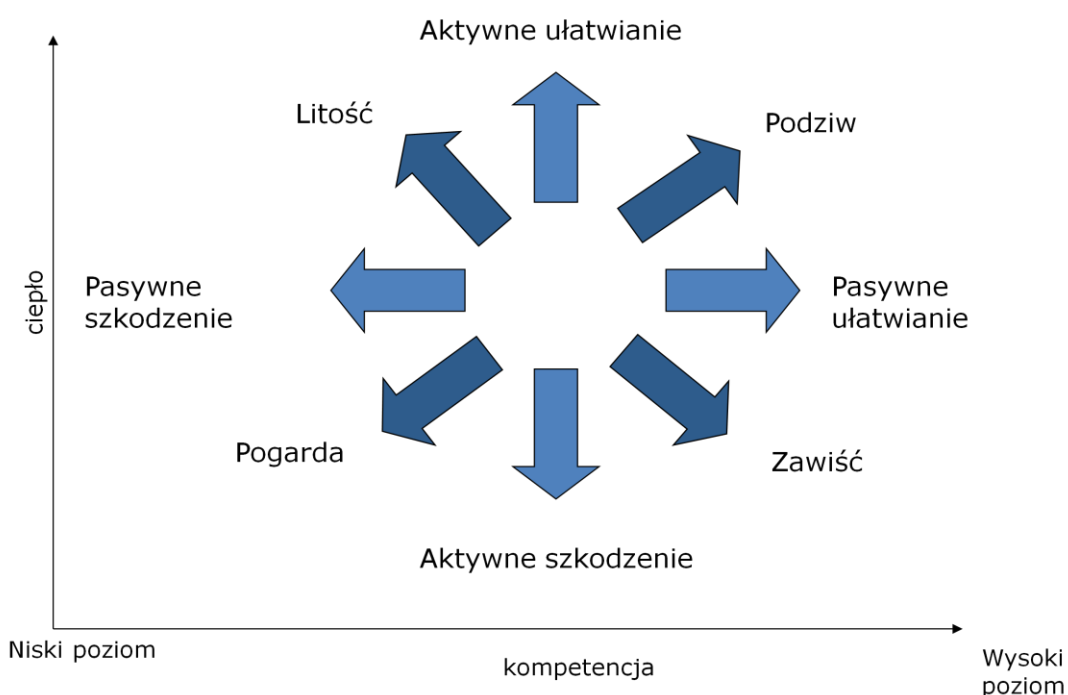
Niniejsza część raportu dotyczy rodzaju specyficznych składników uprzedzeń wobec grup narodowościowych i etnicznych obecnych na terenie Polski, takich jak emocje i zachowania, jakie osoby badane są skłonne przejawiać wobec przedstawicieli/ek tych grup. Uwzględnia również znaczenie spostrzeganych zagrożeń (dla możliwości znalezienia pracy oraz dla wyznawanych przez Polaków wartości) ze strony innych grup etnicznych.

Kontekst teoretyczny

Na gruncie współczesnej psychologii społecznej coraz częściej zwraca się uwagę na fakt, że uprzedzenia wobec większości grup społecznych nie mają jednoznacznie negatywnego, wrogiego charakteru (Fiske, Cuddy, Gluck i Xu, 2002; Cuddy, Fiske i Glick, 2008). W rzeczywistości często mamy do czynienia z ambiwalencją wobec osób z grupy obcej, wynikającą zarówno z pozytywnych, jak i negatywnych treści stereotypów oraz specyficznych treści stereotypowych przypisywanych grupom obcym i rodzajów emocji wobec nich odczuwanych (por. Mackie, Smith, 2002). W zależności od poznawczej oceny poziomu statusu, władzy, rodzaju zagrożeń będziemy mieli do czynienia z innym charakterem uprzedzeń (Cottrell i Neuberg, 2005). Odczuwane przez nas emocje mogą wpływać także na gotowość do podjęcia działania (Zajonc, 1998). Stwierdzono, że na podstawie odczuwanych emocji można przewidywać dyskryminacyjne wzorce zachowań lepiej niż na podstawie stereotypów (Esses i Dovidio, 2003; Stangor, Sullivan i Ford, 1991). Uprzedzenia w tym ujęciu można zatem

traktować jako specyficzne wzorce odczuwanych emocji prowadzące do określonych skłonności do zachowań wobec grupy obcej.

Te trzy elementy: poznawcze (treść stereotypów), emocjonalne (rodzaj uprzedzenia) i behawioralne (forma dyskryminacja) są wzajemnie powiązane i dopiero ich wspólna analiza pozwala uchwycić specyfikę uprzedzeń wobec osób reprezentujących daną grupę. Teoria treści stereotypu i rozwinięta na jej podstawie koncepcja uwzględniająca rolę afektu i stereotypów w kształtowaniu zachowań wobec grup obcych (tzw. BIAS map; Cuddy, Fiske i Glick, 2008), pozwala przewidywać siłę i kierunek związków pomiędzy treściami stereotypu grupy obcej, poszczególnymi emocjami odczuwanymi wobec tej grupy oraz tendencjami do przejawiania określonych zachowań wobec tej grupy (całościowy model przedstawia rycina 1).

Rycina 1. Model związków między treściami stereotypów, afektem i tendencjami behawioralnymi wobec grup społecznych.

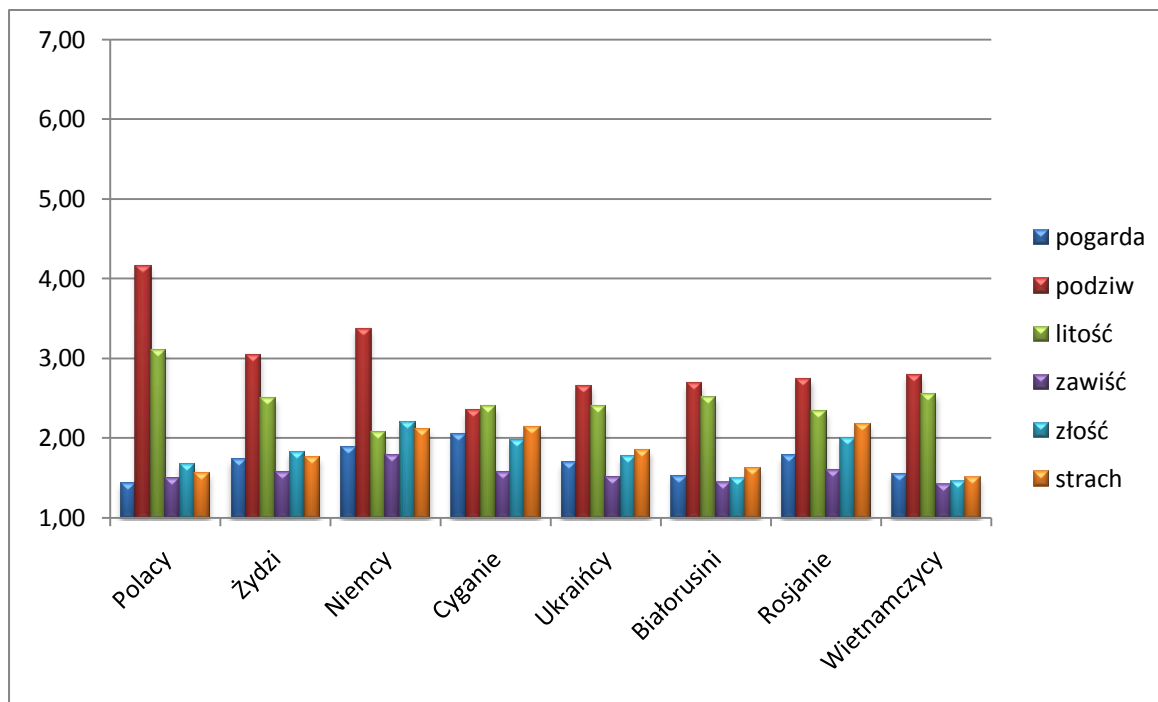
Treści stereotypów poszczególnych grup narodowych analizowanych w sondażu omówione zostały w poprzednim rozdziale. Niniejszy raport dotyczy dwóch kolejnych zasadniczych elementów tej koncepcji: emocji odczuwanych wobec przedstawicieli/ek poszczególnych grup oraz tendencji do określonego sposobu zachowania wobec tych grup. Ze względu na sondażową formułę badania Polish Prejudice Suvey, do pomiaru emocji, zachowań i postrzeganych zagrożeń zastosowano pojedyncze pytania przedstawicieli/ek poszczególnych grup oraz tendencji do określonego sposobu zachowania wobec tych grup. Poszczególne pytania zamieszczone są w tabeli 1.

Pytania	
Pomiar emocji	W jakim stopniu ludzie tacy jak Pan/Pani odczuwają wobec [narodowości] [emocja]? LISTA EMOCJI: podziw, litość, pogarda, zawiść, strach, złość
Pomiar potencjalnych zachowań	Czy ludzie tacy jak Pan/Pani są skłonni [zachowanie] z [narodowość]? LISTA ZACHOWAŃ: współpracować, rywalizować, ignorować, pomagać
Pomiar zagrożenia realistycznego	Czy obecność [narodowość] w Polsce zmniejsza szanse na znalezienie pracy przez Polaków?
Pomiar zagrożenia symbolicznego	Czy obecność [narodowość] w Polsce zagraża wartościom wyznawanym przez Polaków?

Tabela 1. Pytania mierzące emocje, zachowania oraz postrzegane zagrożenia

Odczuwane emocje

W sondażu pytano respondentów w jakim stopniu odczuwają różne emocje wobec własnej grupy narodowej – Polaków, a także wobec mniejszości narodowych. Lista emocji obejmowała emocje związane z modelem treści stereotypów (zawiść, litość, podziw, pogarda) oraz dwie emocje podstawowe uznawane również za kluczowe w innych teoriach uprzedzeń – strach i złość (Cottrell i Neuberg, 2005). Uczestnicy udzielali odpowiedzi na siedmiostopniowej skali. Wyniki przedstawia wykres 1.

Wykres 1. Średnie dla emocji deklarowanych wobec wszystkich ośmiu grup narodowościowych.

Analiza wyników sondażu pokazała, że emocją, którą respondenci najsilniej odczuwają wobec wszystkich grup jest *podziw* (łączna średnia dla wszystkich grup wynosiła 2,97). Najbardziej podziwianą grupą jest własna grupa narodowa. Wśród grup mniejszościowych najbardziej podziwiani są Niemcy, a najmniej Cyganie. Kolejną emocją najsilniej odczuwana wobec własnej grupy jest *litość*. Jeśli chodzi o mniejszości, Polacy mają tendencję do litowania się nad wszystkimi grupami w podobnym stopniu, przy czym relatywnie silniej nad Wietnamczykami, najłagodniej natomiast nad Niemcami (średnia dla wszystkich grup to 2,48).

Okazało się także, że Polacy najsilniej obawiają się Rosjan, Cyganów i Niemców, a w najmniejszym stopniu innych Polaków i Wietnamczyków. Średnia emocji *strachu* dla wszystkich grup wynosiła 1,8. Podobnie jak *strach*, *złość* (średnia dla wszystkich grup: 1,8) odczuwano najsilniej wobec Niemców, Rosjan oraz Cyganów, w dalszej kolejności wobec Żydów i Ukraińców, a najłagodniej wobec innych Polaków, Białorusinów i Wietnamczyków. Polacy *pogardzają* najsilniej Cyganami, a w najmniejszym stopniu innymi Polakami. Najsilniej odczuwają *zawiść* wobec Niemców, w relatywnie najłagodniejszym stopniu wobec innych Polaków, Białorusinów i na końcu Wietnamczyków. *Pogarda* i *zawiść* były deklarowane jako najłagodniej odczuwane emocje: dla *pogardy* średnia wynosiła 1,7, a dla *zawiści* – 1,55.

Emocje a zmienne demograficzne

Sprawdzono czy to jakie emocje są odczuwane wobec poszczególnych grup narodowych zależy od płci. Analiza wyników pokazała, że mężczyźni odczuwają *litość* wobec Ukraińców i Białorusinów silniej niż kobiety. Okazało się także, że w porównaniu do mężczyzn kobiety obawiają się bardziej niż mężczyźni Cyganów, Niemców, Ukraińców, a także innych Polaków.

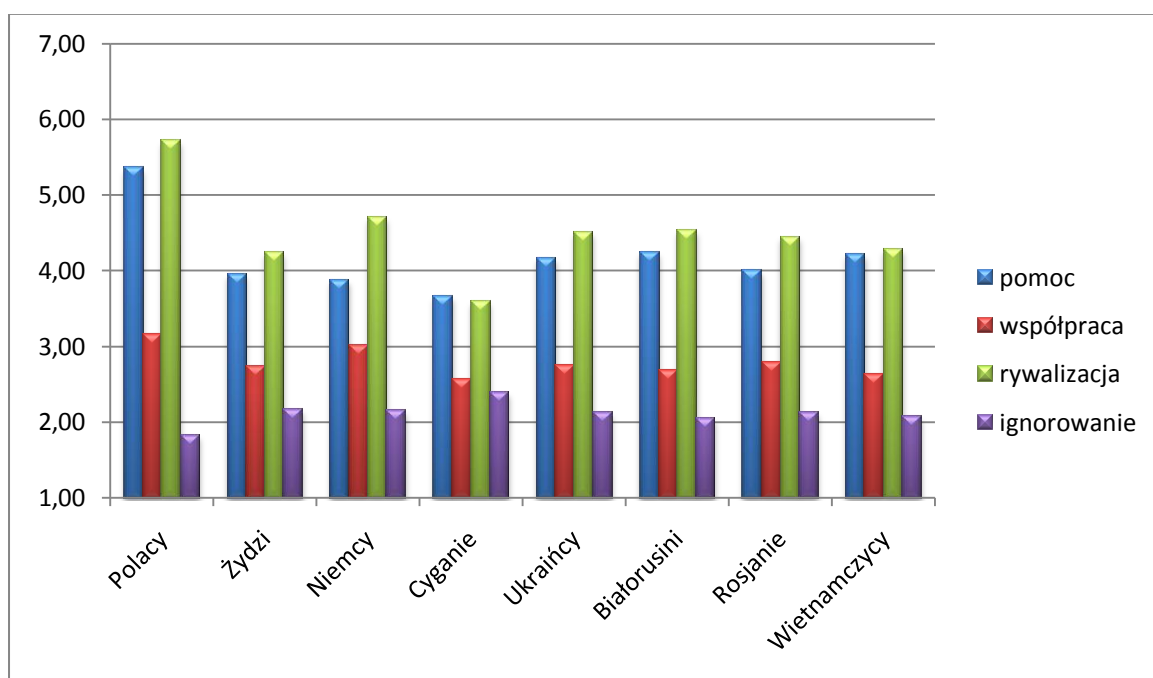
Emocje odczuwane wobec poszczególnych grup związane są także z wiekiem respondentów. Aby porównać odpowiedzi dla różnych grup, podzieliliśmy próbę na cztery przedziały wiekowe (obejmujące wedle dwóch odchyłek standardowych powyżej i poniżej średniej otrzymując w ten

sposób cztery grupy wiekowe: powyżej 65 lat, od 46 do 64 lat, od 28 do 45, oraz od 18 do 25; 18 lat to najniższy wiek respondentów). Istotne różnice w odpowiedziach w zależności od wieku respondentów zaobserwowaliśmy dla wszystkich analizowanych emocji. Dla przejrzystości prezentowanych danych w dalszej części raportu prezentujemy jedynie skontrastowane wyniki dla grupy wiekowej osób najstarszych i najmłodszych. Okazało się, że w porównaniu do młodszych osoby starsze są bardziej skłonne gardzić Cyganami, ale w mniejszym stopniu Ukraińcami. Wystąpiły także istotne różnice dla emocji podziwu, litości oraz złości. Starsi respondenci silniej podziwiają Polaków, Niemców i Rosjan, mają większą tendencję do odczuwania litości wobec Polaków, Cyganów, Białorusinów oraz Rosjan, a także do odczuwania złości wobec Ukraińców. Znaczne różnice między grupami wiekowymi wystąpiły w poziomie odczuwania *strachu* wobec mniejszości. Osoby starsze bardziej obawiają się przedstawicieli mniejszości, w szczególności Niemców, Rosjan, a także Ukraińców, Żydów i Białorusinów. Nie wystąpiły natomiast istotne statystycznie różnice między grupami wiekowymi dla zawiści.

Sprawdzono także, czy jak silnie Polacy odczuwają różne emocje zależy od ich wykształcenia. Osoby z wyższym wykształceniem (z tytułem inżyniera, magistra, lekarza lub równorzędnym oraz ze stopniem naukowym doktora lub wyższym) mniej podziwiają innych Polaków (średnia 3,63) niż respondenci z niższym wykształceniem (nieukończone podstawowe lub bez wykształcenia szkolnego, podstawowe, gimnazjalne i zasadnicze zawodowe; średnia 4,2).

Sklonność do specyficznych zachowań

Odrębny zestaw pytań w przeprowadzonym sondażu dotyczył tendencji do przejawiania specyficznych zachowań wobec własnej i obcych grup narodowościowych. Respondentów/ki proszono aby określili na siedmiostopniowej skalo jak ludzie tacy jak oni są skłonni zachowywać się wobec różnych grup narodowych (por. Tabela 1). Wyniki przedstawione są na wykres 2.

Wykres 2. Średnie dla deklarowanych tendencji do zachowań wobec wszystkich ośmiu grup narodowościowych.

Najwięcej respondentów/ek deklaroowało chęć *współpracy* z poszczególnymi grupami (średnia dla wszystkich analizowanych narodowości wynosiła 4,49). Polacy najchętniej współpracowaliby z innymi Polakami. Jeśli chodzi o mniejszości narodowe, deklarowano najsilniejszą chęć współpracy Niemcami, najslabszą natomiast z Cyganami. Podobnie jak w przypadku współpracy, respondenci wyrażają gotowość *pomagania* innym Polakom, a najmniej skłonni są pomagać Cyganom. Z analizowanych mniejszości Polacy relatywnie najchętniej pomagaliby Białorusinom i Wietnamczykom (średnia dla wszystkich grup: 4,2). Respondenci przejawiali najsilniejszą skłonność do rywalizowania z innymi Polakami oraz Niemcami, natomiast najmniej skłonni są rywalizować z Wietnamczykami i Cyganami. Tendencję do *ignorowania* innych przejawiano najslabiej (średnia dla wszystkich grup: 2,1). Specyficznie najsilniej deklarowano skłonność do ignorowania Cyganów, najslabiej natomiast - innych Polaków.

Zachowania a zmienne demograficzne

Okazało się, że skłonności do różnych zachowań wobec poszczególnych grup zależą od płci osoby badanej. Wystąpiły istotne różnice między płciowymi w tendencji do *rywalizacji*. Mężczyźni przejawiali silniejszą tendencję do rywalizowania w odniesieniu do każdej grupy narodowościowej. Deklarowana tendencja do *współpracy* również istotnie zależała od płci. Różnice nie były uogólnione dla wszystkich grup, lecz najsilniej zarysowywały się dla grupy Niemców i Białorusinów, a także. Mężczyźni chętniej współpracowaliby z tymi grupami niż kobiety. Mężczyźni byli także bardziej skłonni ignorować Żydów, Białorusinów, Rosjan i Wietnamczyków.

Sprawdzono także różnice w skłonności do poszczególnych zachowań wśród respondentów z różnych grup wiekowych. Odnotowano różnice między skrajnymi grupami wiekowymi w deklarowanej chęci pomagania osobom z Ukrainy - młodsze osoby wyrażały większą chęć pomocy. Młodszy respondenci przejawiali także ogólnie silniejszą tendencję do rywalizowania z innymi grupami, niezależnie od narodowości. Tendencja do *współpracy* również zależała od wieku respondentów/ek. Osoby młodsze deklarowały większą chęć współpracy z Niemcami, Ukraińcami, Białorusinami i Rosjanami. Różnice wiekowe w tendencjach do *ignorowania* grup obcych okazały się istotne jedynie w przypadku grup Żydów i Cyganów. Młodszy Polacy deklarowali większą skłonność do ignorowania tych grup.

Skłonność do *pomagania* była większa wśród osób z wyższym wykształceniem, szczególnie jeśli chodzi o Żydów, Cyganów oraz Rosjan. Tendencja do *rywalizacji* była natomiast istotnie silniejsza dla osób z wyższym wykształceniem niezależnie od grupy narodowościowej. Taki sam wzorec wyników wystąpił dla tendencji do współpracy, tzn. osoby z wyższym wykształceniem były ogólnie bardziej skłonne do współpracy z przedstawicielami różnych grup, niż osoby o niższym wykształceniu. Wykształcenie nie wiązało się natomiast z istotnymi różnicami w tendencjach do ignorowania przedstawicieli/ek określonych grup.

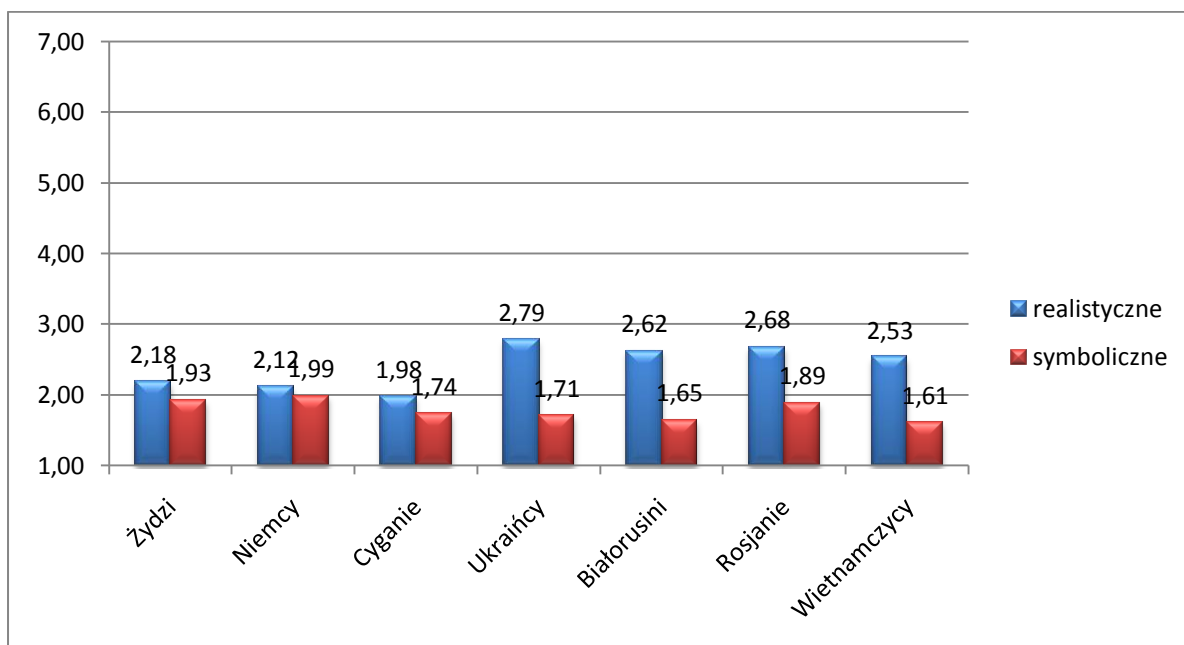
Spostrzegane zagrożenia ze strony mniejszości

Osoby biorące udział w sondażu pytano również o percepcję zagrożeń ze strony wybranych grup narodowościowych. Spostrzeganie grup obcych jako potencjalnych źródeł zagrożeń uznaliśmy jako ważny czynnik, który może wyjaśnić specyfikę uprzedzeń przejawianych wobec tych grup. Zintegrowana teoria zagrożeń (Stephan i Stephan, 2000) przewiduje, że uprzedzenia są silnie

związane z rodzajem spostrzeganych zagrożeń ze strony grupy obcej. Zagrożenia są dzielone na realistyczne i symboliczne, w zależności od tego, co stanowi przedmiot zagrożenia. *Zagrożenia realistyczne* dotyczą istnienia i bezpieczeństwa grupy własnej, jej politycznej i ekonomicznej pozycji (zwykle odnoszą się do rywalizacji o zasoby takie jak, ziemia, praca, władza etc.). *Zagrożenia symboliczne* dotyczą różnic w wartościach, normach, przekonaniach i postawach między grupami (są związane z przekonaniem odnośnie moralnego uzasadnienia systemu wartości grupy własnej i nasilają się w sytuacji podważania tego systemu).

Osoby biorące udział w sondażu pytano: „Czy obecność ... (danej grupy narodowościowej) w Polsce zmniejsza szanse na znalezienie pracy przez Polaków?” (pytanie odnoszące się do spostrzegania zagrożenia realistycznego) oraz „Czy wartości ... (danej grupy narodowościowej) zagrażają wartościom wyznawanym przez społeczeństwo Polskie?” (pytanie odnoszące się do spostrzegania zagrożenia symbolicznego). Odpowiedzi dokonywano na skali siedmiostopniowej (od 1 – zdecydowanie nie, do 7 – zdecydowanie tak).

Okazało się, że Polacy postrzegają mniejszości jako silniej zagrażające im na rynku pracy (zagrożenie *realistyczne*, średnia 2,4) niż w kwestii wyznawanych wartości (*zagrożenie symboliczne*; średnia 1,8). Jako najbardziej zagrażający znalezieniu pracy przez Polaków postrzegani byli Ukraińcy, potem Rosjanie, Białorusini, Wietnamczycy, Żydzi i Niemcy, a w najmniejszym stopniu Cyganie. Poziom deklarowanych *zagrożeń symbolicznych* był bardzo niski a różnice między poszczególnymi grupami nieistotne. Relatywnie za najbardziej zagrażające uznawane były wartości wyznawane przez Niemców i Żydów (por. wykres 3).

Wykres 3. Średnie dla spostrzeganych zagrożeń (realistycznych i symbolicznych) ze strony siedmiu grup narodowościowych.

Postrzegane zagrożenia a zmienne demograficzne

Spostrzeżenie grup mniejszościowych jako zagrażających zależy m.in. od wykształcenia respondentów. Okazuje się, że osoby z niższym wykształceniem mają tendencję do uważania, że przedstawiciele różnych mniejszości zmniejszają ich szansę na znalezienie pracy (*zagrożenie realistyczne*). W szczególności, osoby z niższym wykształceniem silniej postrzegają Cyganów, Białorusinów, Rosjan i Wietnamczyków jako realistycznie im zagrażających. Jeśli chodzi o postrzeżenie mniejszości jako zagrażających Polakom poprzez wyznawane przez nie wartości (*zagrożenie symboliczne*), istotne różnice wystąpiły tylko dla grupy Ukraińców: osoby z niższym wykształceniem postrzegają ich wartości jako bardziej zagrażające naszemu społeczeństwu niż osoby lepiej wykształcone.

Analizie poddano także jak postrzeżenie zagrożeń ze stron mniejszości różni się w zależności od województwa. Analiza pokazała, że respondenci najbardziej obawiają się utraty pracy na rzecz przedstawicieli mniejszości w województwach lubelskim, łódzkim i podkarpackim, a w najmniejszym stopniu w województwach dolnośląskim, kujawsko-pomorskim, małopolskim i mazowieckim. Podobnie, mniejszości są postrzegane jako zagrażające wartościom Polaków najsilniej w województwach łódzkim, a także w nieco mniejszym stopniu w podkarpackim, a najslabiej – dolnośląskim, mazowieckim i małopolskim. Warto jednak za zaznaczyć, że poziom postrzeganego zagrożenia symbolicznego jest względnie podobny we wszystkich województwach.

Bliższa analiza dla poszczególnych mniejszości ujawniła, że Polacy obawiają się Żydów i Niemców na rynku pracy w województwach lubelskim i łódzkim, a najmniejszym stopniu natomiast w województwach dolnośląskim, małopolskim, mazowieckim. Niemcy są postrzegani jako relatywnie małe zagrożenie także w woj. podlaskim, a Żydzi – w województwie opolskim. Cyganie, Ukraińcy i Białorusini w największym stopniu zagrażają na rynku pracy respondentom w województwach łódzkim, natomiast w najmniejszym stopniu – w mazowieckim. Dodatkowo, Ukraińcy i Rosjanie są postrzegani jako najbardziej zagrażający w województwie podkarpackim. Zagrożenie na rynku pracy ze strony mniejszości wietnamskiej jest postrzegane jako relatywnie najsilniejsze w województwie lubelskim i, ponownie, w województwie łódzkim.

Zagrożenie symboliczne ze strony mniejszości żydowskiej i niemieckiej jest relatywnie wyższe w woj. podkarpackim oraz także jak w przypadku większości grup – w woj. łódzkim. Podobnie Cyganie, Białorusini, Ukraińcy i Wietnamczycy zagrażają najbardziej wartościom mieszkańców woj. łódzkiego.

Wnioski i dyskusja wyników

Wyniki uzyskane w ogólnopolskim sondażu dotyczącym uprzedzeń wobec wybranych grup narodowościowych obecnych na terenie Polski ukazują różnorodność wzorców reakcji emocjonalnych i tendencji do zachowań wobec badanych grup. W zależności od umiejscowienia tych grup na wymiarach kompetencji i ciepła interpersonalnego (por. poprzedni rozdział) można było zaobserwować odmienne deklaracje odnośnie odczuwanych emocji i tendencji do zachowań wobec tych grup.

Polacy podziwiają głównie grupy postrzegane jako kompetentne (Polacy, Niemcy i Żydzi, ale także, w mniejszym stopniu Wietnamczycy i Rosjanie). Równocześnie negatywne emocje, takie jak zawiść i złość (jak również strach) odczuwane były głównie wobec grup nisko umiejscawiających się na wymiarze ciepła interpersonalnego. Analiza treści stereotypów pokazała, że Polacy za takie mniejszości uważają Żydów i Niemców. Jest to wzorzec charakterystyczny dla ambiwalentnych (też

określanych jako „zawistnych”) uprzedzeń, tzn. takich, w przypadku których emocje pozytywne, wynikające z wysokiego poziomu kompetencji grupy obcej, towarzyszą emocjom negatywnym (brakiem sympatii). Analiza specyficznych emocji i zachowań pokazała, że Polacy mają tego rodzaju ambiwalentne postawy wobec Niemców i Rosjan. W przypadku grupy osób pochodzenia żydowskiego (w literaturze często przedstawianej jako przykład grupy wobec której istnieją silne zawistne uprzedzenia; por. Glick, 2005) brakuje zdecydowanie negatywnych ustosunkowań (w porównaniu do innych grup), trudno zatem uznać, aby zdiagnozowany typ uprzedzenia wobec Żydów miał charakter silnej ambiwalencji typu podziw – zazdrość.

Innym charakterystycznym rodzajem uprzedzenia formułowanym głównie wobec grup o niskiej kompetencji, ale wysokim cieple interpersonalnym, są tzw. uprzedzenia paternalistyczne. Ten zespół postaw wynika z litości wobec przedstawicieli/ek danej grupy, połączonej jednak z brakiem podziwu i szacunku, wynikającym z oceny ich niskiego poziomu kompetencji (Fiske i in., 2002). W przypadku niniejszego sondażu uprzedzeń trudno wskazać grupy narodowościowe, które mogłyby być trafnym przykładem tego typu uprzedzeń w Polsce. Wobec Wietnamczyków najsilniej jest odczuwana emocja litości, wiąże się ona jednak z relatywnie wysokim poziomem podziwu dla osób takiego pochodzenia (związanego z ich kompetencją radzenia sobie w trudnych i nowych sytuacjach). Elementy uprzedzeń paternalistycznych (opiekuńczych) występują względem grup Białorusinów i Ukraińców, lecz jest to przypadek również niejednoznaczny, ponieważ podziw i litość jest na równym poziomie, brak natomiast elementów jednoznacznie negatywnych.

Ogólnie odnotowano bardzo niski poziom deklarowanych negatywnych emocji wobec wszystkich grup narodowościowych. Średnie wskazują na silniejsze deklaracje odczuwania emocji podziwu, względnie litości. Występuje również silna tendencja do faworyzowania grupy własnej, poprzez odczuwanie wobec innych Polaków i Polek jednoznacznie silniejszych emocji podziwu, niż wobec jakiegokolwiek innej nacji. Pogarda jest emocją odczuwaną głównie wobec grup o niskiej kompetencji i cieple. Okazuje się, że w naszym kraju są to przede wszystkim Cyganie, jednak Polacy pogardzą także narodowościami o relatywnie wysokim statusie, naznaczonymi jednak specyfiką wydarzeń historycznych, takimi jak Niemcy i Rosjanie.

Strach odczuwany był głównie wobec grup spostrzeganych jako zagrażających w sensie bezpieczeństwa, takich jak Cyganie (silniejsza tendencja u kobiet), Niemcy i Rosjanie (tendencja silniejsza u osób starszych) i Ukraińcy (związane z potencjalnym zagrożeniem na rynku pracy – najsilniej przypisywane zagrożenie realistyczne).

W przypadku tendencji behawioralnych, deklarowano głównie chęć współpracy i pomagania innym grupom (zachowania związane z emocjami podziwu i litości). Respondenci najchętniej deklarowali chęć współpracy z Niemcami, ale też z Białorusinami i Ukraińcami, co również wydawałoby się przeczyć istnieniu jednoznacznie paternalistycznego uprzedzenia wobec tych grup. Jednakże skłonność do niesienia pomocy była najsilniejsza wobec tych dwóch grup (też w odniesieniu do Wietnamczyków). Tendencja do rywalizacji najsilniejsza była względem Niemców i Rosjan (zgodnie z wzorcem zawistnego uprzedzenia). Skłonność do ignorowania grup o niskim poziomie kompetencji i ciepła, wskazująca na istnienie silnych negatywnych uprzedzeń, zgodnie z przewidywaniami najsilniej przejawiała się wobec Cyganów.

Warto zauważyć, że aktywne zachowania (zarówno ułatwiania jak i szkodzenia) przejawiane były głównie przez mężczyzn i osoby młodsze, co odzwierciedla na poziomie społecznym funkcjonowanie

stereotypu płci, który przypisuje sprawczy charakter zachowań mężczyznom (Wojciszke i Baryła, 2006). Na poziomie współpracy i pomocy zaobserwowano silniejszą tendencję do przejawiania tych zachowań u osób młodszych. Osoby z wyższym wykształceniem chętniej deklarowały pomoc grupom ignorowanym i wyłączanym społecznie, takim jak Cyganie. Tendencja ta pojawiła się jednak także wobec Żydów.

Percepcja zagrożeń dotyczyła głównie ich realistycznego. Zagrożenia realistyczne były oceniane wysoko głównie wobec grup kojarzonych z imigracją lub pracą zarobkową na terenie Polski (Ukraińcy, Rosjanie, Białorusini i Wietnamczycy). Osoby z najniższym wykształceniu dodatkowo wyżej oceniły zagrożenie realistyczne ze strony Cyganów. Stosunkowo nisko oceniono stopień, w jakim mniejszości zagrażają wartościom Polaków. Percepcja tego rodzaju zagrożenia była relatywnie silniejsza ze strony Niemców i Żydów. Mniejszości narodowe uchodzą za najbardziej zagrażające w woj. łódzkim i podkarpackim, natomiast najmniej obaw zdają się mieć mieszkańcy woj. mazowieckiego, dolnośląskiego oraz małopolskiego.

bibliografia

- Cotrell, C. A., Neuberg, S. L. (2005). Different emotional reactions to different groups: A sociofunctional threat-based approach to "prejudice". *Journal of Personality and Social Psychology, 88*, 770-789.
- Cuddy, A., Fiske, S. T., i Glick, P. (2008). Warmth and competence as universal dimensions of social perception: The stereotype content model and the BIAS map. W: M. P. Zanna (red.), *Advances in Experimental Social Psychology, 40*, 61-149.
- Esses, V. M., Dovidio, J. F. (2002). The role of emotions in determining willingness to engage in intergroup contact. *Personality and Social Psychology Bulletin, 28*, 1202-1214.
- Fiske, S. T., Cuddy, A., Glick, P., i Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and Warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology, 82*, 878-902.
- Fiske, S. T., Cuddy, A., i Glick, P. (2007). The BIAS map: Behaviors from intergroup affect and stereotypes. *Journal of Personality and Social Psychology, 82*, 631-648.
- Glick, P. (2005). Choice of scapegoats. W: J. F. Dovidio, P. Glick, & L. Rudman (red.), *On the nature of prejudice* (s. 244-261). Malden, MA: Blackwell Press.
- Mackie, D. M., Smith, E. R. (red.) (2002). *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups*. New York: Psychology Press.
- Stangor, C., Sullivan, L. A., i Ford, T. E. (1991). Affective and cognitive determinants of prejudice. *Social Cognition, 9*, 359-380.
- Stephan, W. G., Stephan, C. W. (2000). An integrated threat theory of prejudice. W: S. Oskamp (red.), *Reducing prejudice and discrimination* (s. 23-45). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Wojciszke, B., Baryła, W. (2006). Perspektywa sprawcy i biorczy w spostrzeganiu siebie i innych. *Psychologia Społeczna, 1*, 9-32.
- Zajonc, R. B. (1998). Emotions. W: D. T. Gilbert, S. T. Fiske, i G. Lindzey (red.), *Handbook of social psychology* (Wyd. 4, Vol. 1, s. 591-634). Boston: McGraw-Hill.

Dystans społeczny wobec mniejszości etnicznych i jego przyczyny

Adrian Wójcik

Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego

Dystans społeczny i sposób jego mierzenia

Jednym z głównych celów naszego projektu było zbadanie poziomu dystansu społecznego, jaki przejawiają Polacy wobec przedstawicieli różnych mniejszości etnicznych. Pod pojęciem tym rozumiemy preferencje jednostki do wchodzenia w relacje społeczne o różnej bliskości z przedstawicielami innych grup społecznych. W naszym badaniu wykorzystaliśmy polską wersję *Skali Dystansu Społecznego*, stworzonej w latach dwudziestych XX wieku przez Emorego Bogardusa (1925, 1933; Babbie, 2008). Skala służyła początkowo do pomiaru postaw wobec grup etnicznych w społeczeństwie amerykańskim, szybko jednak powstały jej adaptacje w innych językach. *Skala Dystansu Społecznego* była wykorzystywana również z powodzeniem w Polsce w szeregu badań sondażowych (np. Jasińska-Kania, 2001; Jasińska-Kania, Łodziński, 2009). Kolejne pytania skali skonstruowane są w ten sposób, że dotyczą coraz bardziej bliskich i intymnych relacji społecznych.

W naszym badaniu wykorzystaliśmy skróconą wersję skali składającą się z trzech pytań: (1) Proszę powiedzieć, czy zaakceptował(a)by Pan(i), aby w Pana(i) miejscu pracy zatrudniony był ...?; (2) Proszę powiedzieć, czy zaakceptował(a)by Pan(i) ... jako sąsiada?; (3) Proszę powiedzieć, czy zaakceptował(a)by Pan(i) małżeństwo członka Pana(i) rodziny z ...?. Zostały one wybrane na podstawie analizy wyników wcześniejszych badań, w których wykorzystana została pełna wersja narzędzia (Jasińska-Kania, Łodziński, 2009). Były to pytania wywołujące wśród Polaków najbardziej zróżnicowane odpowiedzi (o największej mocy dyskryminacyjnej). W naszym badaniu zmierzaliśmy poziom dystansu społecznego wobec siedmiu grup etnicznych: Białorusinów, Niemców, Romów, Rosjan, Ukraińców, Wietnamczyków i Żydów. Badani mieli wyrazić swoją akceptację dla przedstawianych im sytuacji społecznych na 4 stopniowej skali. Pozycje oznaczone były jako: (1) *Zdecydowanie przeciwny/a*; (2) *Raczej przeciwny/a*; (3) *Raczej bym zaakceptował/a*; (4) *Zdecydowanie bym zaakceptował/a*. Sposób zadania pytania, bez podania odpowiedzi *trudno powiedzieć*, utrudniał badanym udzielanie odpowiedzi ucieczkowych.

Skala Dystansu Społecznego okazała się posiadać zadowalające właściwości psychometryczne. Współczynnik rzetelności skali α dla poszczególnych narodowości przyjmował wartości od 0,78 do 0,83 (Tabela 1). Współczynnik α dla całej skali wyniósł 0,97 co świadczy o dużej spójności wewnętrznej mierzonego przez nią konstruktów.

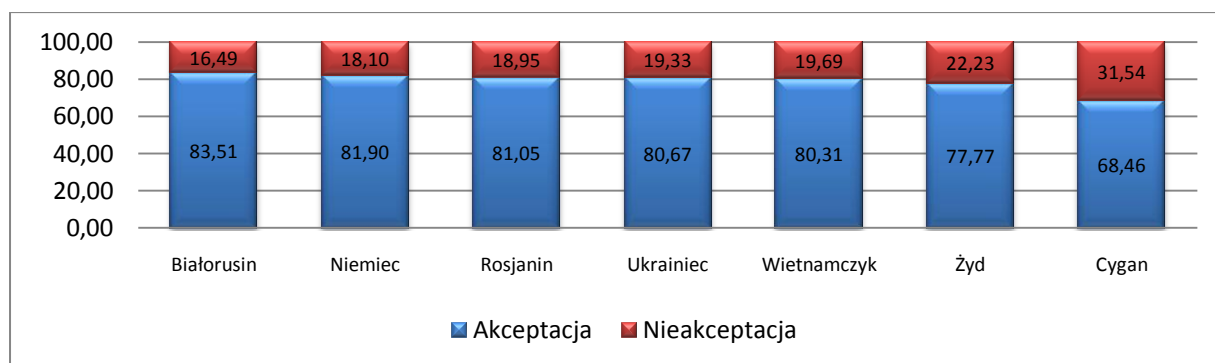
Narodowość	Żydzi	Niemcy	Cyganie	Ukraińcy	Białorusini	Rosjanie	Wietnamczycy
α	0,82	0,81	0,82	0,83	0,83	0,83	0,78

Tabela 1. Rzetelność *Skali Dystansu Społecznego* dla poszczególnych narodowości

Poziom dystansu społecznego wobec różnych mniejszości etnicznych

Rozkłady odpowiedzi wyrażających akceptację lub sprzeciw osób badanych dla danej sytuacji społecznej przedstawiają poniższe wykresy. Dla zwiększenia ich czytelności, w jedną kategorię zostały złączone odpowiedzi wyrażające akceptację lub odrzucenie danej sytuacji, niezależnie od stopnia nasilenia danej postawy.

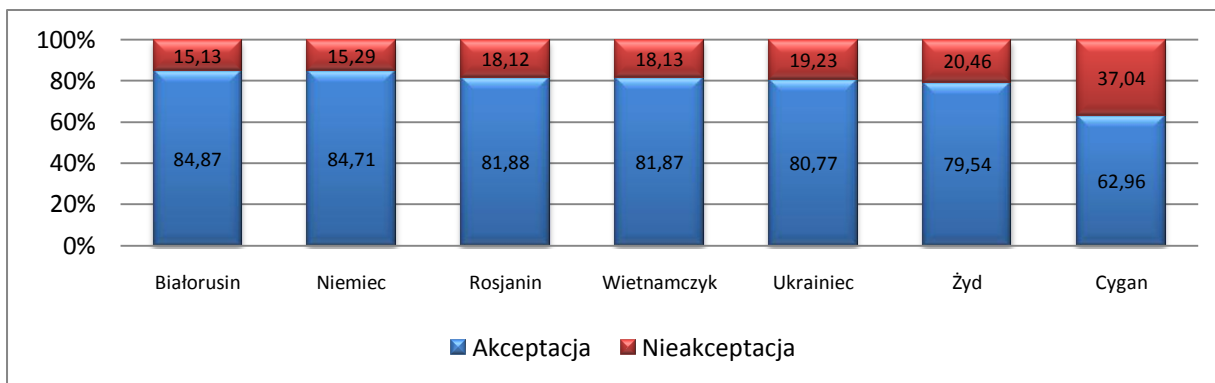
Okazuje się, że w miejscu pracy osobę obcego pochodzenia zaakceptowałoby około 80% osób badanych. Występują przy tym istotne różnice w zależności od narodowości osoby, z którą badany miałby współpracować. Przeprowadzona w modelu jednozmiennym analiza wariancji ujawniła istotny efekt główny narodowości¹: $F(6, 817) = 36,52$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,037$. Przeprowadzono dodatkowo analizy kontrastów post-hoc. Pokazują one, że wśród analizowanych narodowości dają się wyróżnić cztery główne podzbiory. Najchętniej w miejscu pracy widzielibyśmy Białorusinów, Niemców, Rosjan i Ukraińców, poziomy akceptacji dla tych grup w miejscu pracy nie różnią się między sobą w istotny statystycznie sposób. Nieco mniej lubiani są Wietnamczycy, następnie Żydzi. Grupą, która byłaby najmniej chętnie widziana w miejscu pracy są Cyganie.

Wykres 1. Proszę powiedzieć, czy zaakceptował(a)by Pan(i), aby w Pana(i) miejscu pracy zatrudniony był ...?

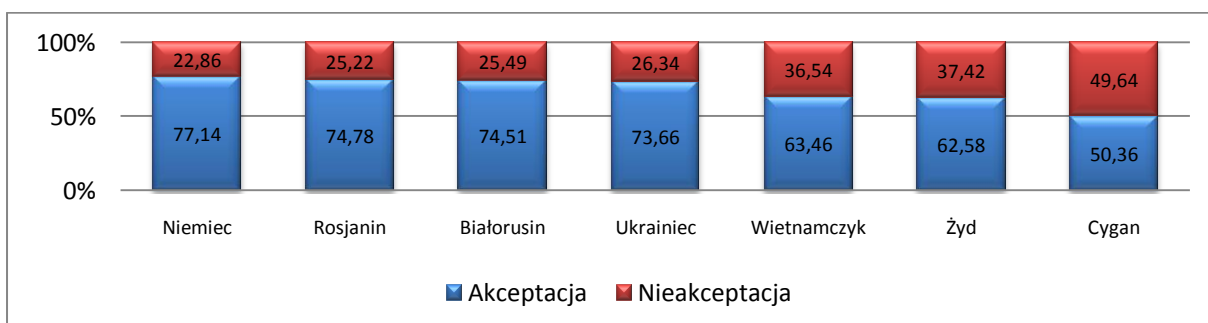
Bardzo zbliżone wyniki otrzymano w następnym pytaniu. Jako sąsiada zaakceptowałoby osobę obcego pochodzenia około 80% badanych. Znowu, występuje tu zróżnicowanie postaw w stosunku do przedstawicieli różnych narodowości. Przeprowadzona w modelu jednozmiennym analiza wariancji ujawniła istotny efekt główny narodowości: $F(6, 817) = 94,93$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,092$. Analiza kontrastów post-hoc pokazała, że wśród narodowości dają się wyróżnić trzy główne podzbiory. Pierwszy z nich stanowią Białorusini i Niemcy, których Polacy widzieliby najchętniej w charakterze swoich sąsiadów. Następną grupą to Rosjanie, Ukraińcy, Wietnamczycy i Żydzi. W końcu najmniej akceptowaną grupą etniczną stanowią Cyganie, stopień akceptacji których różni się istotnie od wszystkich pozostałych grup społecznych.

¹ O ile nie zaznaczono inaczej, ten i pozostały wynik testu F dla analizy wariancji z powtarzającymi pomiarami podawany jest z poprawką Greenhouse-Geissera dla istotnego testu sferyczności Mauchly'ego.

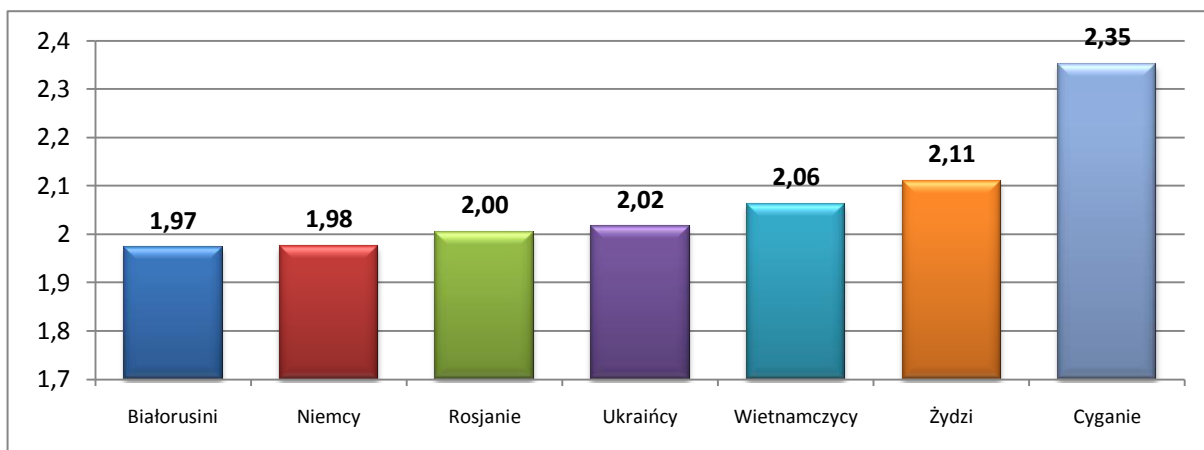
Wykres 2. Proszę powiedzieć, czy zaakceptował(a)by Pan(i) ... jako sąsiada?

Ostatnie pytanie skali dystansu społecznego dotyczyło akceptacji przedstawiciela mniejszości etnicznej w roli małżonka kogoś z bliskiej rodziny osoby badanej. Spośród wszystkich pytań skali było to więc pytanie o najbardziej bliską relację społeczną. Podobnie, jak wcześniej wystąpiło znaczne zróżnicowanie postaw w zależności od narodowości potencjalnego nowego członka rodziny. Przeprowadzona w modelu jednozmiennym analiza wariancji ujawniła istotny i silny efekt główny narodowości: $F(6, 817) = 115,02$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,111$. Testy kontrastów post-hoc pozwoliły wyodrębnić wśród narodowości trzy podstawowe zbiory. Wśród członków swojej rodziny osoby badane najchętniej widziałyby Niemców, Rosjan, Białorusinów i Ukraińców (poziom akceptacji wynosi tu około 75%). W drugiej grupie znajdują się Wietnamczycy i Żydzi (poziom akceptacji wynosi tu około 63%). W końcu jako narodowość, przedstawicieli której osoby badane najmniej chętnie widziałyby wśród swojej rodziny wymieniani są Cyganie.

Wykres 3. Proszę powiedzieć, czy zaakceptował(a)by Pan(i) małżeństwo członka Pana(i) rodziny z ...?

Analizy dystansu społecznego uzupełnione zostały również o pomiar średniego zgeneralizowanego dystansu społecznego wobec mniejszości etnicznych. Z trzech pytań *Skali Dystansu Społecznego* zostały policzone, a następnie porównane ze sobą średnie dla poszczególnych narodowości. Wyniki przedstawia Wykres 4. Wysokie wyniki na skali oznaczają niską akceptację (wysoki dystans) wobec przedstawicieli danej mniejszości, wyniki niskie oznaczają postawy bardziej jej przychylnie.

Wykres 4. Średnie dystansu dla poszczególnych narodowości

Przeprowadzona w modelu jednozmiennym analiza wariancji ujawniła istotny efekt główny narodowości: $F(6, 817) = 114$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,118$. Przeprowadzone analizy kontrastów post-hoc wykazały istnienie wśród narodowości 5 podstawowych grup. Najmniejszy poziom dystansu społecznego przejawiany jest wobec Białorusinów i Niemców, nieco większy wobec Rosjan i Ukraińców, za nimi następują Wietnamczycy, Żydzi i Cyganie. Wyniki te, uszeregowanie narodowości pod względem przejawianego wobec nich dystansu są zgodne z szeregiem badań sondażowych prowadzonych zarówno na wybranych podgrupach społeczeństwa polskiego (np. Wójcik, Bilewicz, w druku), jak i na próbach reprezentatywnych (np. Jasińska-Kania, Łodziński, 2009). Warto tu zwłaszcza podkreślić stałość negatywnych postaw wobec Żydów i Cyganów, wobec których praktycznie w każdym badaniu przejawiany jest najwyższy poziom dystansu.

Akceptacja udziału mniejszości etnicznych w życiu gospodarczym i politycznym

Skala Dystansu Społecznego mierzy przede wszystkim postawy osób badanych wobec dopuszczenia przedstawicieli mniejszości etnicznych do bliskich, bezpośrednich relacji społecznych, w których osoba badana musi zetknąć się bezpośrednio, twarzą w twarz z przedstawicielem grupy obcej. W naszym badaniu chcieliśmy również sprawdzić, jaki jest stopień akceptacji dla uczestniczenia przedstawicieli mniejszości etnicznych w życiu społecznym i gospodarczym Polski. W tym celu zadaliśmy trzy pytania:

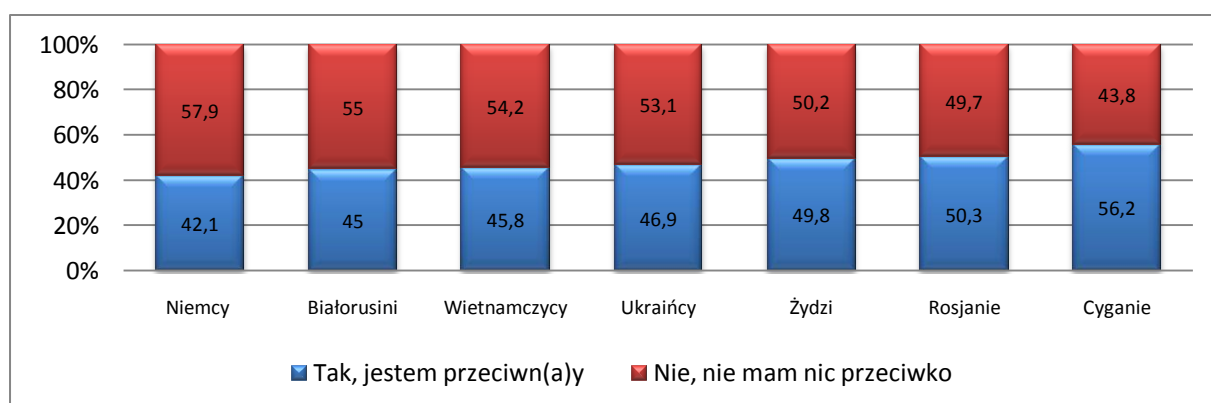
- Czy miał(a)by Pan(i) coś przeciwko temu, czy raczej nie, żeby przedstawiciele następujących narodowości mogli być w Polsce właścicielami przedsiębiorstw?
- Czy ma Pan(i) coś przeciwko by przedstawiciele następujących narodowości mieli możliwość zakupu ziemi?
- Czy głosował(a)by Pan(i) w wyborach na kogoś, kto dobrze nadawałby się na postać Parlamentu Europejskiego, a był osobą pochodzenia?

Podobnie, jak przy pytaniach dotyczących dystansu społecznego, badaliśmy tu postawy wobec 7 grup etnicznych: Białorusinów, Niemców, Cygan, Rosjan, Ukraińców, Wietnamczyków i Żydów. We

wszystkich pytaniach badani mieli do wyboru dwie odpowiedzi: *tak* i *nie*. Odpowiedzi *trudno odpowiedzieć* nie podawano. Miało to zapobiec odpowiedziom ucieczkowym osób badanych.

Dwa pierwsze pytania były zaczerpnięte z projektu badawczego *Antysemityzm, ksenofobia i stereotypy narodowe w Polsce i na Ukrainie* (Krzemiński, 2004). Ich replikacja miała na celu sprawdzenie, czy w postawach Polaków na przestrzeni lat zaszła zmiana, jeśli chodzi o dopuszczenie obecności mniejszości etnicznych do polskiego życia gospodarczego. Pytanie trzecie miało na celu sprawdzenie akceptacji dla obecności mniejszości etnicznych w życiu politycznym Polski. Warto tutaj dodać, że nasze badanie zostało przeprowadzone bezpośrednio przed wyborami do Parlamentu Europejskiego na początku czerwca 2009 roku. Część kampanii politycznej opierała się przy tym właśnie na argumentach etnicznych, kiedy to poszczególnym kandydatom zarzucano ich niepolskie pochodzenie. Dlatego też ciekawym było dla nas sprawdzenie, czy argument o niepolskim pochodzeniu kandydata miał rzeczywiście znaczenie dla badanych przy podejmowaniu przez nich decyzji wyborczych.

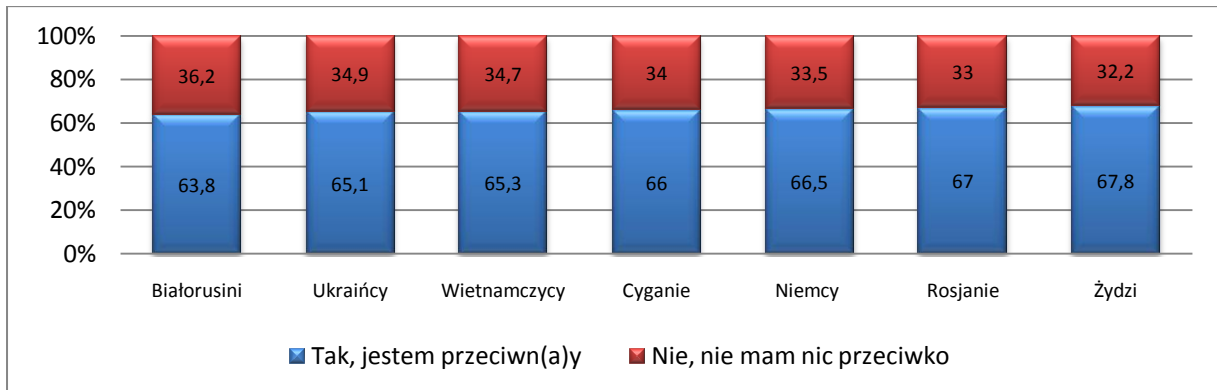
Akceptacja dla dopuszczenia przedstawicieli mniejszości etnicznych w Polsce do posiadania przedsiębiorstw wynosiła od 43,8% dla Cygan do 57,9% dla Niemców. Postawy osób badanych różniły się przy tym w zależności od narodowości, o której było zadawane pytanie. Przeprowadzona w modelu jednozmiennym analiza wariancji z powtarzanymi pomiarami ujawniła istotny efekt główny narodowości: $F(5,32, 4804,53) = 29,49$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,032$. Przeprowadzone post-hoc porównania międzygrupowe pokazały, że osoby badane wykazują najmniejsze przyzwolenie na posiadanie przedsiębiorstw dla Cyganów, którzy różnią się istotnie od wszystkich innych wymienianych w sondażu grup.

Wykres 5. Czy jest Pan(i) przeciwny(a), czy też nie ma Pan(i) nic przeciwko temu, aby ... mogli być w Polsce właścicielami przedsiębiorstw?

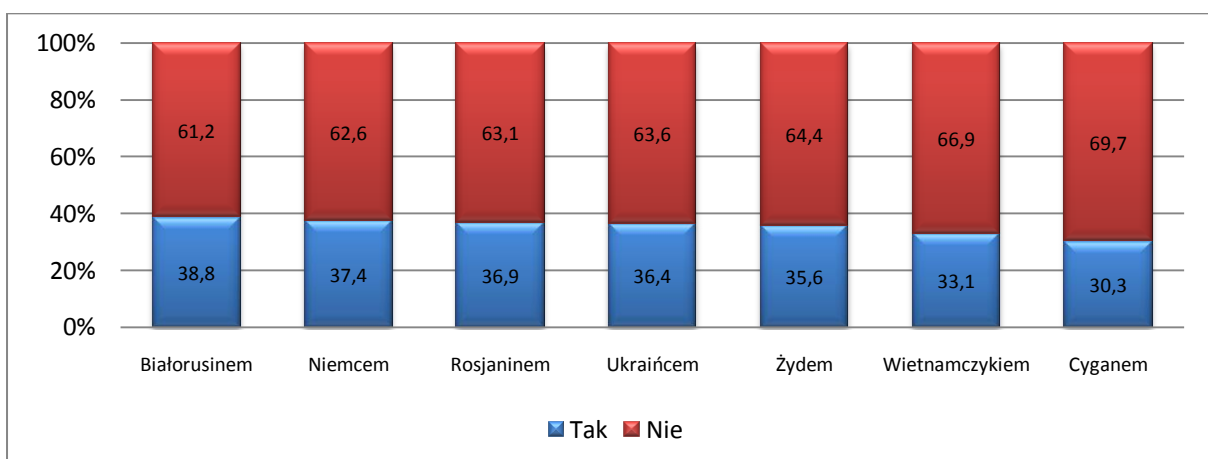
Jeżeli chodzi o akceptację przez osoby badane możliwości zakupu ziemi w Polsce przez przedstawicieli mniejszości etnicznych, to wynosiła ona od 32,3% dla Żydów do 36,2% dla Białorusinów. Postawy osób badanych różniły się przy tym mocno w zależności od narodowości, o której było zadawane pytanie. Przeprowadzona w modelu jednozmiennym analiza wariancji z powtarzanymi pomiarami ujawniła istotny efekt główny narodowości: $F(5,24, 5032,44) = 3,57$; $p = 0,002$; $\eta_p^2 = 0,004$. Ze względu na niską wartość η_p^2 należy go jednak zaklasyfikować do słabych efektów. Potwierdza to również analiza kontrastów post-hoc, która wykazała, że tylko pomiędzy niewieloma grupami daje się zaobserwować istotne statystycznie różnice. Wskazuje to, że Polacy

niechętnie dopuszczają możliwość posiadania ziemi przez cudzoziemców. Przy czym, jest to raczej uogólniona postawa, która w niewielkim tylko stopniu zależy od grupy etnicznej, która miałaby być dopuszczona do posiadania ziemi.

Wykres 6. Czy jest Pan(i) przeciwn(a)y, czy też nie ma Pan(i) nic przeciwko temu, aby ... mieli możliwość zakupu ziemi w Polsce?

W wyborach do Parlamentu Europejskiego na przedstawiciela obcej narodowości głosowałyby od 30,3% (w przypadku Cyganów) do 38,8% (dla Białorusinów) osób badanych. Postawy osób badanych różniły się przy tym istotnie w zależności od narodowości, której dotyczyło pytanie. Przeprowadzona w modelu jednozmiennowym analiza wariacji z powtarzaniem pomiarów ujawniła istotny efekt główny narodowości: $F(6, 817) = 7,53$; $p < 0,001$; $\eta_p^2 = 0,016$. Przeprowadzona analiza kontrastów post-hoc pomiędzy poszczególnymi narodowościami pokazała, że jedyną grupą, która wyraźnie odcina się (negatywnie) od pozostałych są Cyganie. To właśnie na nich osoby badane głosowałyby najmniej chętnie.

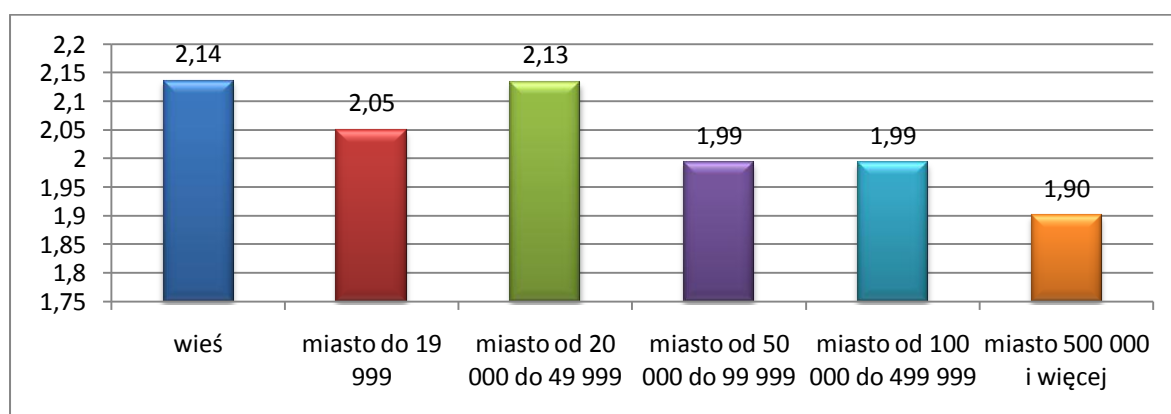
Wykres 7. Czy głosował(a)by Pan(i) w wyborach do Parlamentu Europejskiego na kogoś, kto dobrze nadawałby się na posła, a był ... z pochodzenia?

Podsumowując, poziom akceptacji społecznej dla przedstawicieli mniejszości etnicznych w polskim życiu gospodarczym i społecznym pozostaje na dosyć niskim poziomie. Jest przy tym uderzający rozdzźwięk, jaki zachodzi pomiędzy relatywnie wysokim poziomem akceptacji kontaktów bezpośrednich z przedstawicielami mniejszości etnicznych², a sprzeciwem wobec ich udziału w życiu gospodarczym i politycznym Polski. Dodatkowo, siły efektów dla zależności dystansu społecznego od narodowości są również większe niż dla akceptacji uczestniczenia przedstawicieli mniejszości etnicznych w życiu politycznym i gospodarczym. Oznacza to, że Polacy przejawiają uogólnioną negatywną postawę wobec dopuszczania przedstawicieli mniejszości etnicznych do życia politycznego i gospodarczego.

Dystans społeczny a zmienne socjo-demograficzne

Przeprowadziliśmy również analizy pokazujące związki między uśrednionym poziomem dystansu społecznego³ a podstawowymi zmiennymi socjo-demograficznymi, takimi jak: wiek, płeć, wykształcenie, wielkość miejscowości zamieszkania oraz rejon geograficzny, z którego pochodziła osoba badana.

Dystans społeczny okazał się pozytywnie korelować z wiekiem osób badanych ($r = 0,24$, $p < 0,001$), a negatywnie z ich poziomem wykształcenia wyrażonym liczbą lat nauki ($r = - 0,26$, $p < 0,001$) oraz z ich dochodami ($r = - 0,159$; $p = 0,001$). Płeć okazała się nie wpływać istotnie na ogólny poziom dystansu społecznego – $F(1, 817) = 2,7$, $p = 0,1$. Istotne okazała się natomiast wielkość miejscowości, w której zamieszkuje osoba badana – $F(5, 817) = 2,634$; $p = 0,023$. Po wykonaniu kontrastów post-hoc okazało się, że wynik ten generuje różnica w poziomach ogólnego dystansu między mieszkańcami wsi oraz miast zamieszkałych przez ponad 500tys. mieszkańców. Różnice w poziomie dystansu społecznego pomiędzy przedstawicielami pozostałych grup okazały się być nieistotne statystycznie.

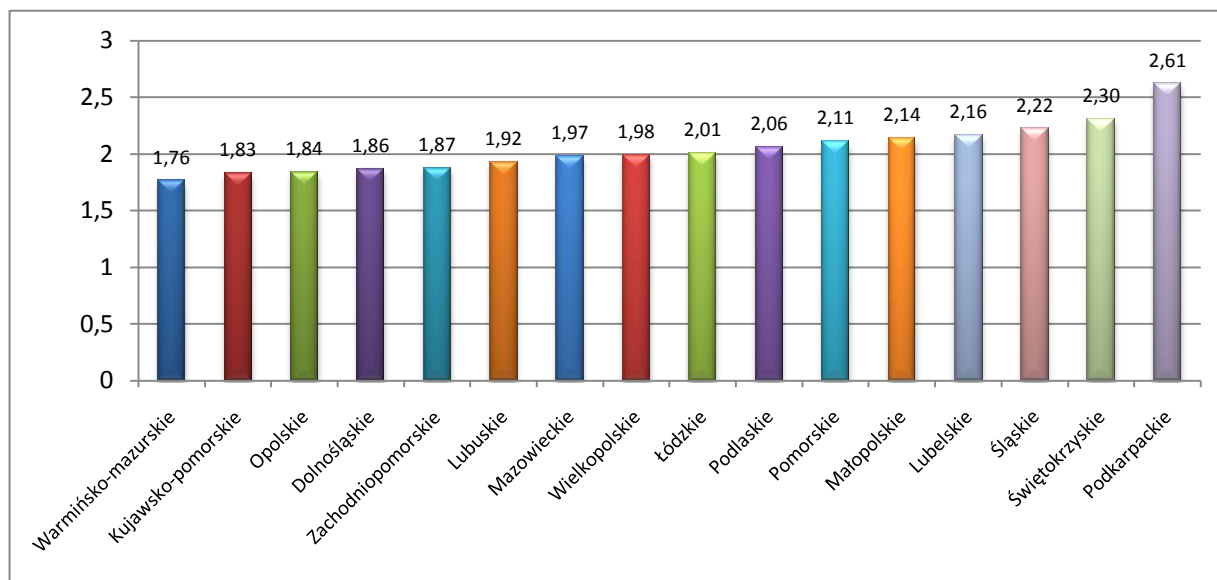

Wykres 8. Średni dystans społeczny a wielkość miejscowości zamieszkania

² Mierzony Skalą Dystansu Społecznego.

³ Jako miara została tu użyta średnia ze wszystkich pytań ze Skali Dystansu Społecznego dla wszystkich narodowości.

Poziom dystansu społecznego okazał się być również zróżnicowany w poszczególnych województwach – wynik testu $F(5, 817) = 4,806$; $p < 0,001$. Po dokonaniu testów kontrastów post-hoc okazało się, że wynik ten jest generowany przede wszystkim przez wysoki poziom dystansu społecznego w województwie podkarpackim, które różni się statystycznie od wszystkich pozostałych obszarów Polski. Pomiędzy pozostałymi regionami nie występują istotne statystycznie różnice.

Wykres 9. Poziom dystansu społecznego w poszczególnych województwach

Zmienne światopoglądowe

Poza zmiennymi socjo-demograficznymi zbadaliśmy również, w jaki sposób poziom uogólnionego dystansu społecznego badanych zależy od ich bardziej ogólnych poglądów społecznych. Zostały zbadane relacje pomiędzy poziomem dystansu, a takimi miarami postaw, jak *Prawicowy Autorytaryzm* (Altemeyer, 1998), *Orientacja na Dominację* (Sidanius, Pratto, 1999), preferencja dla lewicowych/prawicowych poglądów politycznych oraz poziom religijności osób badanych.

Zarówno *Skala Prawicowego Autorytaryzmu*, jak i *Orientacji na Dominację* są konstruktami o długiej tradycji użycia w naukach społecznych. Pierwsza z nich mierzy jednostkową skłonność do podporządkowywania się władzy (autorytetom) oraz konwencjonalizmu – preferencji dla postępowania i poglądów, które są zakorzenione w tradycji. Skala *Orientacji na Dominację* mierzy natomiast jednostkowe przekonania o potrzebie istnienia w społeczeństwie wyraźnej hierarchii grup społecznych. Dodatkowo prosiliśmy osoby badane o zaklasyfikowanie ich poglądów politycznych na 7-stopniowej skali jako lewicowych lub prawicowych. Pytaliśmy się również, czy uważają siebie za osoby religijne – badani mieli tu opisać stopień swojej religijności na czterostopniowej skali. Jej kontinua były opisane odpowiednio jako *głęboko wierzący* i *całkowicie niewierzący*.

Przeprowadzona analiza regresji pokazała, że istotnymi predyktorami dla dystansu społecznego są *Orientacja na Dominację* oraz *Prawicowy Autorytaryzm*. Poziom ogólnego dystansu społecznego nie zależy zaś od sytuowania siebie badanych na wymiarze lewica/prawica oraz od stopnia ich religijności.

Zmienna	Beta
Orientacja na Dominację	0,18*
Prawicowy Autorytaryzm	0,30*
Lewicowość/Prawicowość	0,05
Religijność	-0,06
R²	0,15

* p < 0,001

Tabela 2. Predyktory dystansu społecznego.

Bibliografia

- Altemeyer, B. (1998). The Other "Authoritarian" Personality. *Advances in Experimental Social Psychology*, 30, 47-91.
- Babbie, E. (2008). *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: PWN.
- Bogardus, E. (1933). A Social Distance Scale. *Sociology and Social Research*, 17, 265-271.
- Bogardus, E. (1925). Social Distance and Its Origins. *Journal of Applied Sociology*, (9), 216-226.
- Jasińska-Kania, A. (2001). *Trudne sąsiedztwa. Z socjologii konfliktów narodowościowych*. Warszawa: Scholar.
- Jasińska-Kania, A., & Łodziński, S. (2009). *Obszary i formy wykluczenia etnicznego w Polsce*. Warszawa: Scholar.
- Krzemiński, I. (2004). *Antysemityzm w Polsce i na Ukrainie*. Warszawa: Scholar.
- Sidanius, J., & Pratto, R. (1999). Social Dominance Theory: A New Synthesis. W J. Sidanius & R. Pratto (Red.), *Social Dominance: An Intergroup Theory of Social Hierarchy and Oppression*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wójcik, A., & Bilewicz, M. (w druku) Antysemityzm na gruzach sztetl. Stosunek polskiej młodzieży do Żydów w miastach i miasteczkach południowej i wschodniej Polski. W L. Nijakowski (Red.), *Mniejszości narodowe w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwa Sejmowe.

Antysemityzm w Polsce: Formy, przyczyny i konsekwencje zjawiska

Michał Bilewicz

Wydział Psychologii Uniwersytetu Warszawskiego

Formy uprzedzeń antysemityckich

W badaniu Polish Prejudice Survey dokonaliśmy pomiaru rozpowszechnienia, przyczyn i konsekwencji głównych form antysemityzmu w Polsce. Skala antysemityzmu, którą zastosowano w badaniu była zainspirowana wcześniejszymi koncepcjami antysemityzmu opisanymi w literaturze przedmiotu: antysemityzmu tradycyjnego (por. Krzemiński, 1996; Tokarska-Bakir, 2008), antysemityzmu spiskowego (por. Kofta i Sędek, 2004) oraz antysemityzmu wtórnego (por. Bergmann, 2008).

W klasycznych badaniach realizowanych przez Ireneusza Krzemińskiego, Helenę Datner i współpracowników w pierwszej połowie lat dziewięćdziesiątych na reprezentatywnej próbie ogólnopolskiej (Krzemiński, 1996; Datner, 1996) wyróżniono dwie formy antysemityzmu: antysemityzm tradycyjny (obwinianie Żydów za śmierć Chrystusa, religijny antyjudaizm) oraz antysemityzm nowoczesny (niechęć do Żydów jako grupy wpływowej, dominującej w mediach i polityce). O ile w badaniach tych dowiedziono, że antysemityzm tradycyjny koreluje z wykształceniem i wielkością miejsca zamieszkania (ludzie z wyższym wykształceniem i mieszkający w dużych ośrodkach miejskich wykazywali niższy poziom antysemityzmu tradycyjnego), tak antysemityzm nowoczesny nie korelował silnie z powyższymi zmiennymi – zaobserwowano go również wśród ludzi wykształconych i ludności miejskiej.

W badaniach zespołu Krzemińskiego (1996, 2004) wskaźnikiem antysemityzmu tradycyjnego było pytanie o odpowiedzialność Żydów za śmierć Chrystusa oraz obarczanie Żydów odpowiedzialnością za to, co ich spotyka ze strony ludności nieżydowskiej. Wskaźnikiem antysemityzmu nowoczesnego w badaniach zespołu Krzemińskiego (1996, 2004) były zaś pytania dotyczące dążenia przez Żydów do zapanowania nad światem: wpływu Żydów na media, życie polityczne, gospodarcze oraz uogólnione wpływy Żydów na świecie.

Literatura etnograficzna dotycząca wizerunków Żyda w społecznościach wiejskich (Cała, 1988; Tokarska-Bakir, 2008) sugeruje, że religijny antyjudaizm jest zjawiskiem znacznie obszerniejszym aniżeli obarczanie Żydów odpowiedzialnością za śmierć Chrystusa. Niedawne badania prowadzone przez Joannę Tokarską-Bakir (2008) przekonują, że w niektórych regionach Polski nadal występują „legendy o krwi”, czyli wiara w wykorzystywanie przez Żydów krwi chrześcijan w celach rytualnych, mity o porwaniach dzieci chrześcijańskich czy wiara w świętych męczenników zamordowanych przez Żydów. Dlatego też konstruując narzędzie do pomiaru antysemityzmu zawarliśmy w nim pytanie o mord rytualny.

Wskaźnik antysemityzmu nowoczesnego stosowany w badaniach zespołu Krzemińskiego (1996, 2002) nawiązywał do koncepcji stereotypu duszy grupowej czyli stereotypu spiskowego Żydów (Kofta i Sędek, 1992; Kofta i Sędek, 2005). Skala antysemityzmu nowoczesnego mierzyła jednak wyłącznie jeden komponent stereotypu spiskowego (postrzeganą wpływowość Żydów), natomiast niezwykle istotny (i wyróżniający w pewnym sensie obraz Żydów spośród innych stereotypów etnicznych) jest drugi komponent stereotypu spiskowego: postrzegana skrytość działań. Badania prowadzone wcześniej przez Koftę i Sędkę sugerują, że choć Polacy przypisują skłonność do dominacji nad światem wielu grupom, np. Amerykanom czy Niemcom, to jednak wyłącznie w wypadku Żydów skłonność ta ma mieć charakter niejawny (por. Kofta, 2001). Dlatego właśnie w badaniu Polish Prejudice Survey zastosowano 6-itemową skalę antysemityzmu spiskowego, zawierającą zarówno pytania o skłonność Żydów do dominacji, jak również pytania o zakulisowość i niejawnosć tychże działań.

W niemieckojęzycznej literaturze dotyczącej antysemityzmu bardzo często wyróżnia się trzeci jego komponent, jakim jest wtórny antysemityzm (Bergmann i Erb, 1989; Frindte, Wammertsberger i Wettig, 2005; Imhoff i Banse, w druku). Wtórny antysemityzm wypływa z odpowiedzialności za własne historyczne zachowania antysemickie i sprowadza się zwykle do zanegowania własnego antysemityzmu bądź obarczenia Żydów odpowiedzialnością za los, który ich spotkał. Najwyraźniejszymi przejawami tego rodzaju antysemityzmu jest odcinanie się od historii Holokaustu (*schlussschtrich*) poprzez zaprzeczanie historycznej doniosłości Zagłady, obwinianie Żydów winą za Holokaust, chęć zapomnienia o przeszłości. Drugim komponentem wtórnego antysemityzmu jest traktowanie Holokaustu jako instrumentu, dzięki któremu Żydzi walczą o odszkodowania i zdobywają przewagę wobec innych. Są to zatem elementy obecne w dość rozpowszechnionym również w Polsce micie „przedsiębiorstwa Holokaust”, który głosi jakoby żydowscy historycy opisywali Holokaust wyłącznie w celu pozyskiwania odszkodowań i rekompensat (Bilewicz, 2002). Chcąc zmierzyć tą formę antysemityzmu dokonaliśmy adaptacji kulturowej skali stosowanej wcześniej w badaniach niemieckich (Imhoff i Banse, w druku) – po pilotażu 15-itemowego narzędzia na grupie 100 studentów socjologii wybraliśmy 4 stwierdzenia zawierające podstawowe komponenty antysemityzmu wtórnego, przy jednoczesnym zachowaniu wysokiego poziomu rzetelności nowej skali.

Trzyczynnikowa skala antysemityzmu

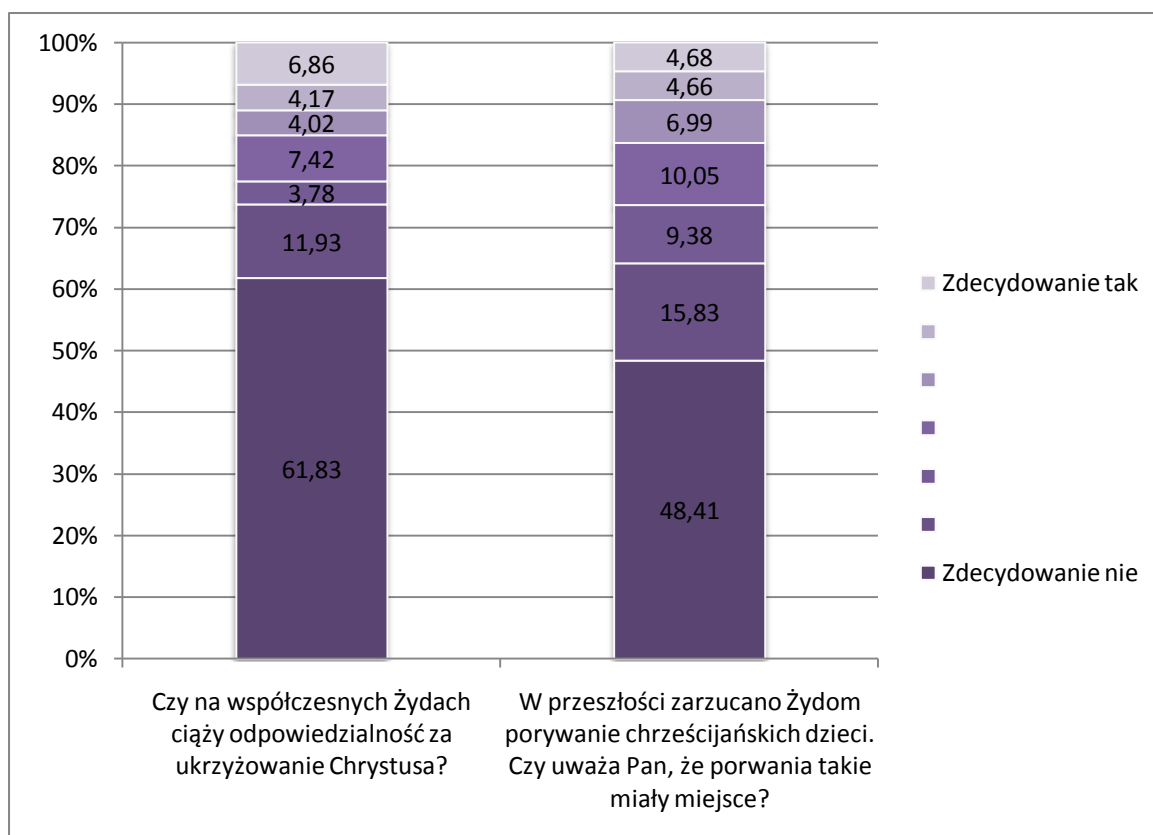
W badaniu wykorzystano zatem skalę antysemityzmu zawierającą 12 stwierdzeń (2 mierzące antysemityzm tradycyjny, 4 mierzące antysemityzm spiskowy oraz 4 mierzące antysemityzm wtórny). By rozpoznać strukturę czynnikową skali przeprowadzono na niej analizę czynnikową metodą analizy głównych składowych, która wyodrębniła 3 czynniki antysemityzmu zgodne z postulowanymi przez teorię: stwierdzenia dotyczące stereotypu spiskowego najsilniej łądowały czynnik pierwszy (antysemityzmu spiskowego), stwierdzenia antyjudaistayczne najsilniej łądowały czynnik drugi (antysemityzmu tradycyjnego), a stwierdzenia dotyczące antypolonizmu i nadużywania Holokaustu najsilniej łądowały czynnik trzeci (antysemityzmu wtórnego) (tabela 1 zawiera treść poszczególnych pytań wraz z ładunkami czynnikowymi). W dalszych analizach stosowano zatem zbiorczo uśrednione wyniki z powyższych czynników jako wskaźniki antysemityzmu.

	Składowa		
	1	2	3
Czy na współczesnych Żydach ciąży odpowiedzialność za ukrzyżowanie Chrystusa?	,100	-,032	,852
W przeszłości zarzucano Żydom porwanie chrześcijańskich dzieci. Czy uważa Pan/i, że porwania takie miały miejsce?	,098	,113	,851
Odnoszę wrażenie, że Żydzi wykorzystują nasze wyrzuty sumienia.	,237	,560	,455
Denerwuje mnie, gdy dziś wciąż mówi się o zbrodniach popełnionych przez Polaków na Żydach.	,250	,704	,033
Żydzi chcą zdobyć od Polaków odszkodowania za coś, co w rzeczywistości uczynili im Niemcy.	,327	,764	,007
Żydzi rozpowszechniają pogląd, że Polacy są antysemitami.	,258	,759	,043
Żydzi dążą do rozszerzenia swojego wpływu na gospodarkę światową.	,726	,430	,064
Żydzi działają często w sposób niejawnny, zakulisowy.	,749	,402	,108
Żydzi czasami po cichu spotykają się, żeby omówić ważne dla nich sprawy.	,751	,352	,115
Żydzi dążą do panowania nad światem.	,828	,210	,198
Żydzi chcą mieć decydujący głos w międzynarodowych instytucjach finansowych.	,870	,243	,011
Żydzi osiągają cele grupowe dzięki tajnym porozumieniom.	,871	,164	,142

Tabela 1. Trójczynnikowa skala antysemityzmu (analiza przeprowadzana metodą głównych składowych z rotacją VARIMAX).

Rozpowszechnienie antysemityzmu tradycyjnego

Wcześniejsze badania Ireneusza Krzemińskiego (2002) sugerowały zanikanie w Polsce tradycyjnych form antysemityzmu. Sondaż Polish Prejudice Survey potwierdził te obserwacje (por. wykres 1.). Badani odpowiadali na pytania dotyczące antysemityzmu na skali od 1 (zdecydowanie nie zgadzam się) do 7 (zdecydowanie zgadzam się). Nasze badanie wykazało, że antysemityzm tradycyjny w Polsce nie jest rozpowszechniony – większość Polaków nie obarcza Żydów winą za ukrzyżowanie Chrystusa (61,83% zdecydowanie nie zgadza się z tym, że Żydzi ponoszą odpowiedzialność za śmierć Chrystusa, jedynie 6,86% zdecydowanie się zgadza z tym stwierdzeniem), tylko nieliczni wierzą w mit mordu rytualnego (48,41% Polaków zdecydowanie nie wierzy w porwanie dzieci chrześcijańskich w celach rytualnych, 16,4% w mniejszym lub większym stopniu wierzy w tego typu „legendy o krwi”). Analizując rozkłady tych zmiennych można orzec, że zdecydowana większość Polaków odrzuca tradycyjne uprzedzenia antyjudaistyczne.

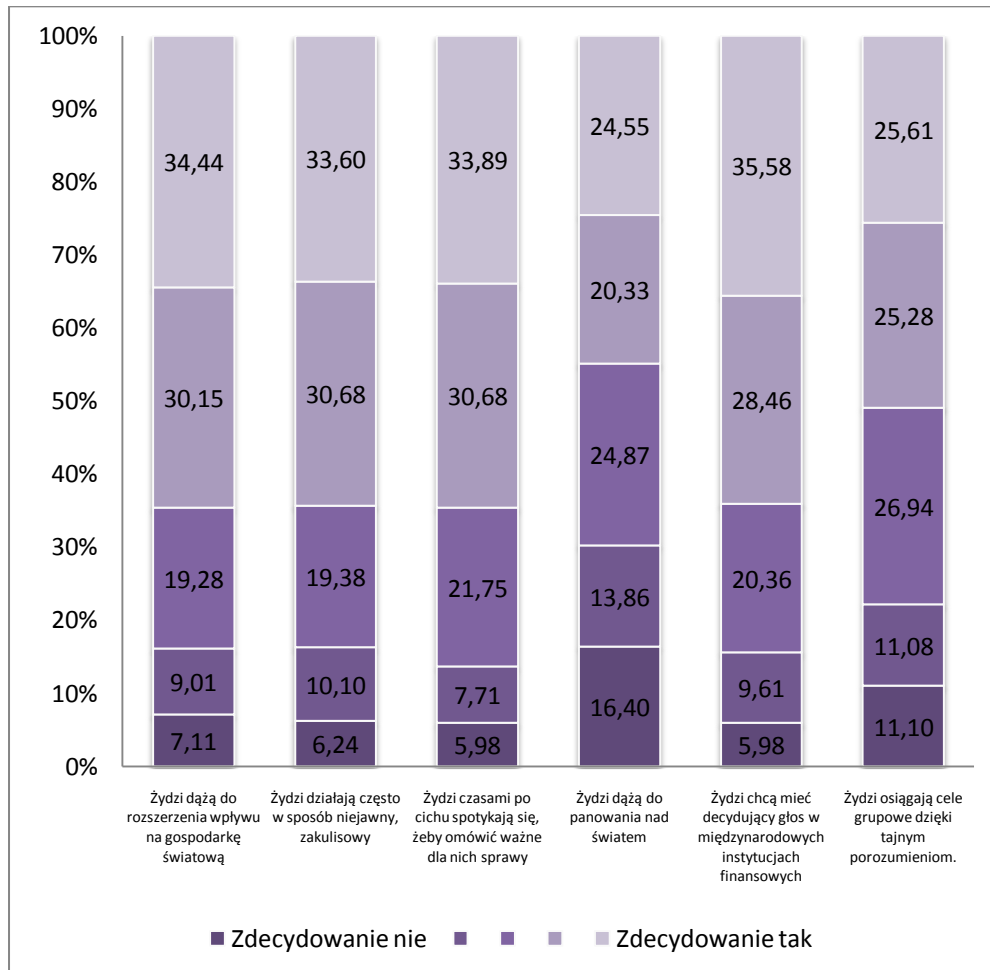
Wykres 1. Rozpowszechnienie antysemityzmu tradycyjnego.

Antysemityzm tradycyjny okazał się istotnie korelować z wiekiem ($r = 0,12, p < 0.01$): osoby starsze przejawiały wyższy poziom tradycyjnego antysemityzmu. Jest on również związany z poziomem religijności, mierzonym częstością uczestnictwa w obrzędach religijnych oraz deklarowaniem się jako osoba wierząca ($r = 0,11, p < 0.01$) – osoby bardziej religijne częściej wierzyły w tradycyjnie antysemityczne mity. Antysemityzm tradycyjny był również silnie związany z pravicowym autorytaryzmem (mierzonym skalą pravicowego autorytaryzmu Altemeyera, 1998) – osoby bardziej autorytarne częściej przejawiały tradycyjny antysemityzm ($r = 0,32, p < 0.01$). Nie było jednakże istotnego związku pomiędzy antysemityzmem a samookreśleniem politycznym deklarowanym na skali lewica-prawica, osoby lewicowe i prawicowe równie często deklarowały tego typu poglądy ($r = -0,02, n.i.$). Nie stwierdzono istotnego związku pomiędzy tradycyjnym antysemityzmem a województwem zamieszkania respondenta.

Rozpowszechnienie antysemityzmu spiskowego

Znacznie bardziej rozpowszechnione są przejawy antysemityzmu spiskowego (Kofta, 2001; Kofta i Sędek, 2005), czyli wiary w chęć skrytego zdominowania przez Żydów polskich i światowych instytucji. Z sądem „Żydzi dążą do rozszerzenia swojego wpływu na gospodarkę światową” zgodziło się 64,59% badanych Polaków, a nie zgodziło się 16,12%. 44,7% badanych zgadza się w mniejszym lub większym stopniu ze stwierdzeniem „Żydzi dążą do panowania nad światem” (w tym 24,55%

zdecydowanie zgadza się z tym stwierdzeniem), a 30,36% Polaków nie zgadza się z nim. Spora część Polaków postrzega działania Żydów jako skryte: 64,28% Polaków uważa, że Żydzi działają w sposób niejawny i zakulisowy a 50,89% Polaków twierdzi, że Żydzi osiągają cele grupowe dzięki tajnym porozumieniom (por. wykres 2).

Wykres 2. Rozpowszechnienie antysemityzmu spiskowego

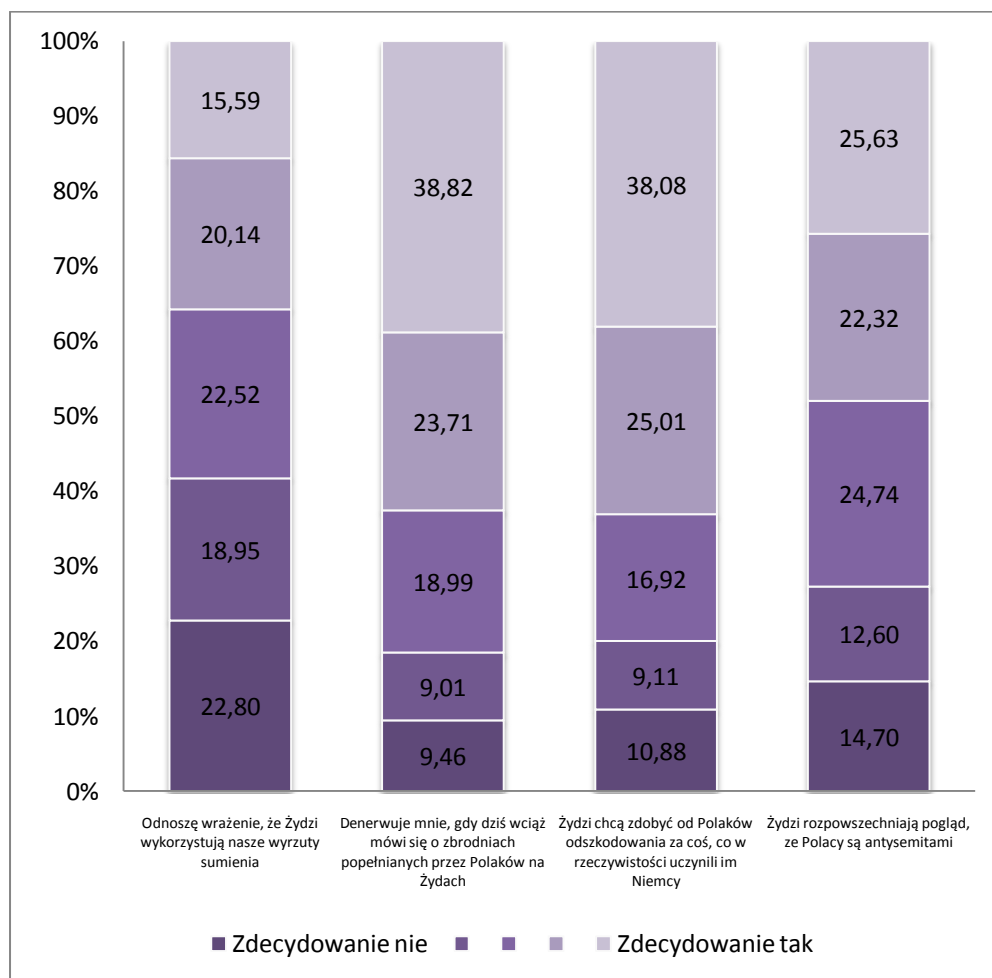
Antysemityzm spiskowy jest silnie skorelowany z wiekiem – osoby starsze znacznie częściej deklarują wiarę w spisek żydowski ($r = 0,26, p < 0.01$) i z autorytaryzmem (osoby przejawiające poglądy autorytarne częściej wierzą w spisek żydowski, $r = 0,23, p < 0.01$). Wiara w spisek żydowski koreluje również z religijnością (osoby religijne częściej przejawiają antysemityzm spiskowy, $r = 0,11, p < 0.01$) i z poczuciem deprywacji (osoby postrzegające swoją sytuację materialną jako pogarszającą się częściej wierzą w spisek żydowski, $r = 0,14, p < 0.01$). Nie zaobserwowano korelacji antysemityzmu spiskowego z samoopisem politycznym: osoby uważające się za lewicowe przejawiały podobny poziom antysemityzmu jak osoby uważające się za prawicowe.

Poziom antysemityzmu spiskowego zależał w znacznym stopniu od województwa zamieszkania respondenta, $F(15, 853) = 3,20, p < 0,001$. Najwyższy średni poziom wiary w spisek żydowski zaobserwowano w województwach lubelskim ($M = 3,95, SD = 1,00$), małopolskim ($M = 3,91, SD = 1,06$), łódzkim ($M = 3,90, SD = 0,92$) i podkarpackim ($M = 3,84, SD = 3,84$). Najniższy średni poziom

antysemityzmu spiskowego zaobserwowano w województwie opolskim ($M = 3,00$, $SD = 1,32$), zachodniopomorskim ($M = 3,20$, $SD = 1,27$) i wielkopolskim ($M = 3,23$, $SD = 1,31$).

Rozpowszechnienie antysemityzmu wtórnego

Dość silnie rozpowszechnioną formą antysemityzmu jest też antysemityzm wtórny, przypisujący Żydom nieuzasadnione roszczenia i instrumentalizację Holokaustu. 62,53% Polaków denerwuje przypomnienie zbrodni dokonanych w przeszłości przez Polaków na Żydach, natomiast tylko 18,47% jest w stanie przyjąć spokojnie tą wiedzę. 35,69% Polaków twierdzi, że Żydzi wykorzystują polskie wyrzuty sumienia – z twierdzeniem tym nie zgadza się 41,75% Polaków. 47,95% Polaków uważa zresztą, że to Żydzi rozpowszechniają pogląd o polskim antysemityzmie.

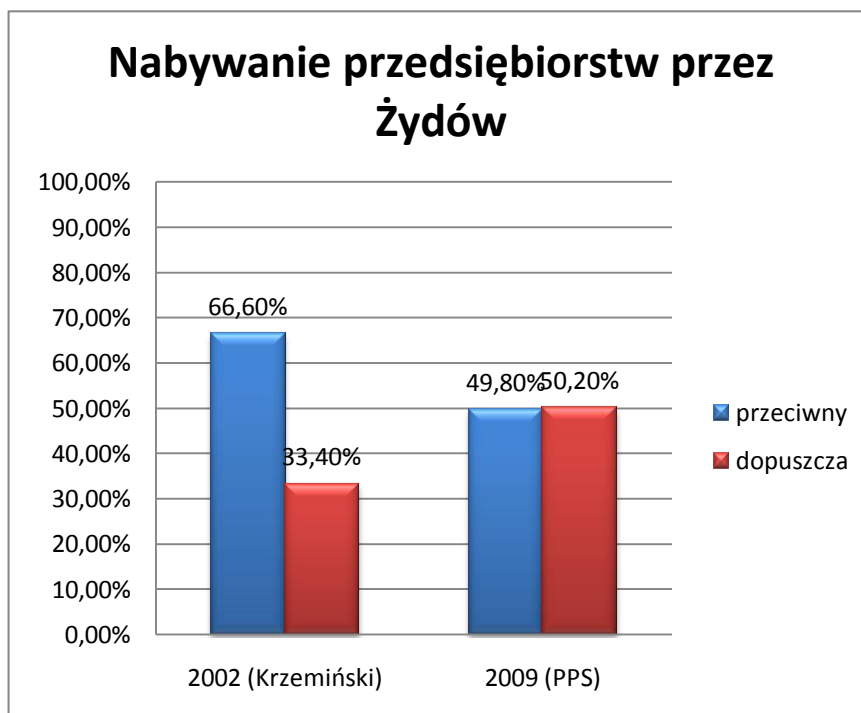
Wykres 3. Rozpowszechnienie antysemityzmu wtórnego

Antysemityzm wtórny korelował pozytywnie z wiekiem – osoby starsze częściej wykazywały tą formę antysemityzmu aniżeli osoby młode ($r = 0,16$, $p < 0,01$), z prawicowym autorytaryzmem ($r = 0,21$, $p < 0,01$) i – znacznie słabiej – z poczuciem relatywnej deprivacji (pogorszenie sytuacji materialnej, $r = 0,10$, $p < 0,01$). Odnotowano też słabą, choć istotną statystycznie korelację z poziomem religijności ($r = 0,08$, $p < 0,01$). Antysemityzm wtórny nie korelował, podobnie jak inne formy antysemityzmu, z samoopisem na skali poglądów politycznych lewica-prawica ($r = 0,07$, n.i.). Poziom antysemityzmu

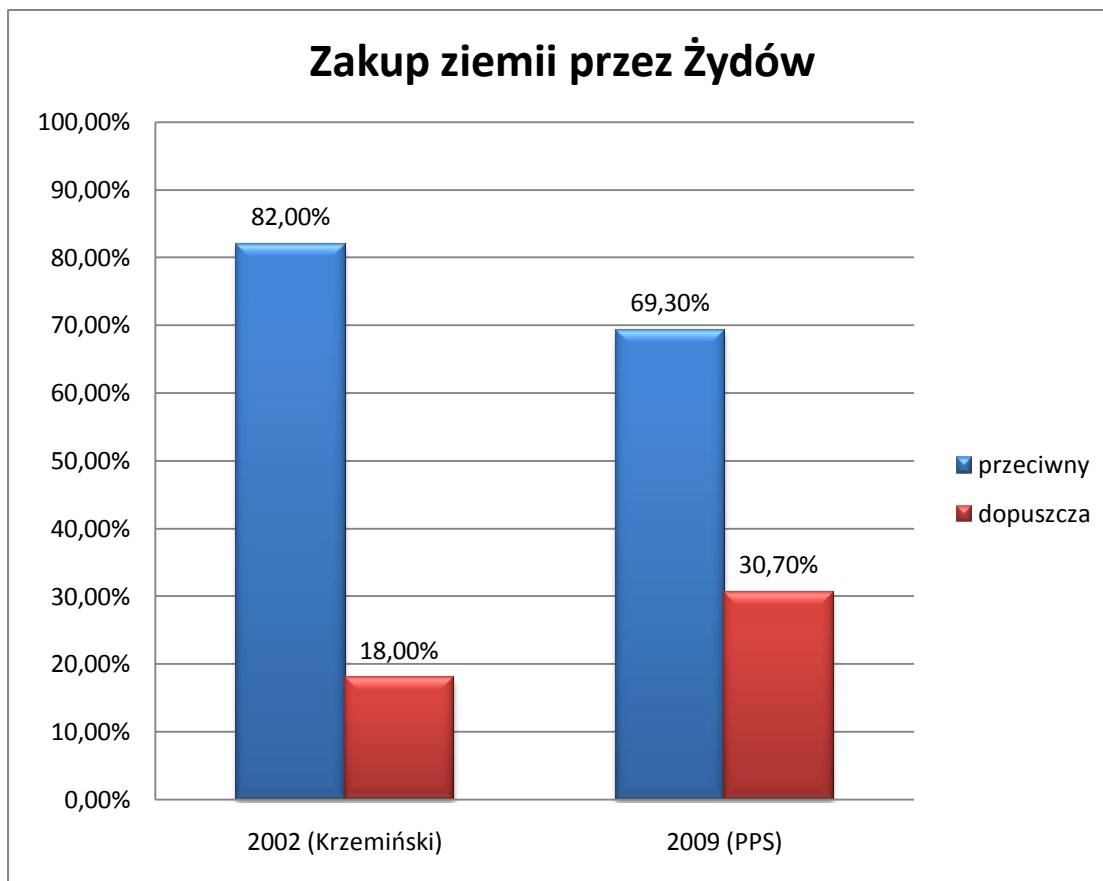
wtórnego zależał w sposób istotny statystycznie od województwa zamieszkania respondenta, $F(15, 909) = 2,70$, $p < 0,001$. Najwyższy średni poziom antysemityzmu wtórnego zaobserwowano w województwach lubelskim ($M = 3,91$, $SD = 1,18$), podlaskim ($M = 3,68$, $SD = 0,89$) i łódzkim ($M = 3,60$, $SD = 0,92$). Najniższy poziom antysemityzmu wtórnego zaobserwowano w województwach zachodniopomorskim ($M = 2,94$, $SD = 1,08$), lubuskim ($M = 3,01$, $SD = 0,98$) i wielkopolskim ($M = 3,11$, $SD = 1,23$).

Wybrane konsekwencje trzech form antysemityzmu

W badaniu Polish Prejudice Survey dokonaliśmy również pomiaru intencji behawioralnych, czyli w tym wypadku skłonności do dyskryminacyjnych zachowań wobec Żydów. Część z nich została szczegółowo opisana w rozdziale dotyczącym dystansu społecznego. Dwa wskaźniki intencji behawioralnych powtórzyliśmy za badaniem Krzemińskiego (2002): spyaliśmy osoby badane, czy zezwolą na nabywanie polskich przedsiębiorstw przez Żydów oraz czy pozwoliłyby Żydom nabywać w Polsce ziemię. W obu wypadkach nastąpił istotny statystycznie spadek dyskryminacyjnych intencji behawioralnych w stosunku do badań prowadzonych w 2002 roku (por. wykres 4. i wykres 5.). Liczba osób dopuszczających nabywanie polskich przedsiębiorstw przez Żydów wzrosła z 33,40% w 2002 roku do 50,20% w 2009 roku. Liczba osób dopuszczających zakup polskiej ziemi przez Żydów wzrosła z 18% w 2002 roku do ponad 30% w roku 2009.

Wykres 4. Rozkład odpowiedzi na pytanie o nabywanie polskich przedsiębiorstw przez Żydów.

Wykres 5. Rozkład odpowiedzi na pytanie o nabywanie polskiej ziemi przez Żydów.

Chcąc zrozumieć behawioralne konsekwencje opisanych w poprzednich rozdziałach trzech form antysemityzmu przeprowadziliśmy wielokrotną analizę regresji, w której trzema predyktorami poszczególnych zachowań były trzy formy antysemityzmu (antysemityzm tradycyjny, spiskowy i wtórny). Wyniki analiz przedstawia tabela 2.

	Dyskryminacja w zakupie ziemi	Dyskryminacja w zakładaniu przedsiębiorstw
Antysemityzm tradycyjny	,082 *	,163 **
Antysemityzm wtórny	,094*	,058
Antysemityzm spiskowy	,248**	,225 **
	$R^2 = 0,11;$	$R^2 = 0,11$

** Współczynnik regresji istotny na poziomie $p < 0,01$

* Współczynnik regresji istotny na poziomie $p < 0,05$.

Tabela 2. Antysemityzm a intencje dyskryminacyjne (wyniki analiz regresji).

Antysemityzm spiskowy okazał się najsilniejszym predyktorem intencji dyskryminacyjnych wobec Żydów: zarówno w kwestii zakupu ziemi, jak i w nabywaniu przedsiębiorstw. Dyskryminacja w zakupie ziemi jest również zależna w pewnym stopniu od innych form antysemityzmu (antysemityzmu tradycyjnego i wtórnego), natomiast dyskryminacja w zakładaniu przedsiębiorstw – od antysemityzmu tradycyjnego. To antysemityzm spiskowy wydaje się być jednak głównym mechanizmem odpowiedzialnym za skłonność Polaków do dyskryminowania Żydów.

Podsumowanie

Badanie Polish Prejudice Survey dowiodło istnienia w Polsce trzech odrębnych form antysemityzmu: antysemityzmu spiskowego, antysemityzmu tradycyjnego i antysemityzmu wtórnego. Ich powszechność jest jednak mocno zróżnicowana – o ile antysemityzm spiskowy i wtórny są w Polsce dość powszechne, tak antysemityzm tradycyjny pojawia się niezwykle rzadko.

Wszystkie formy antysemityzmu powiązane są z postawami autorytarnymi (prawicowym autorytaryzmem) oraz z wiekiem (są bardziej rozpowszechnione wśród osób starszych). Z religijnością związane są w największym stopniu antysemityzm tradycyjny i wiara w spisek żydowski – antysemityzm wtórny jest zdecydowanie mniej związany z siłą religijności respondenta. Deprywacja ekonomiczna jest zaś powiązana z antysemityzmem spiskowym i wtórnym, lecz nie ma wpływu na poziom antysemityzmu tradycyjnego. Tworzy to zatem dwa odmienne profile: religijno-autorytarnego antysemityzmu tradycyjnego i sfrustrowanego, lecz również autorytarnego antysemityzmu spiskowego.

Poziom rozpowszechnienia antysemityzmu wtórnego i spiskowego był różny w polskich województwach. Najwyższy poziom antysemityzmu odnotowano w województwach lubelskim, podkarpackim, małopolskim i łódzkim. Najniższy zaś – w pomorskim, zachodniopomorskim i wielkopolskim.

Badanie form antysemityzmu wydaje się o tyle ważne, że pozwala ono przewidzieć skłonności respondentów do dyskryminowania Żydów. Tu najważniejszy okazuje się antysemityzm spiskowy. Wiedząc, w jakim stopniu dana osoba przejawia tę formę antysemityzmu, możemy przewidzieć, czy osoba ta będzie chciała dyskryminować Żydów w życiu codziennym (np. w nabywaniu przedsiębiorstw czy ziemi w Polsce).

Bibliografia

Altemeyer, B. (1998). The other 'authoritarian personality.' In M. Zanna (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*, 30 (pp. 47–92). San Diego: Academic Press.

Bergmann, W., Erb, R. (1991). *Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland: Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946-1989*. Opladen, FRG: Leske + Budrich.

Bergmann, W. (2008). Anti-Semitic attitudes in Europe: A comparative perspective, *Journal of Social Issues*, 64, 343-362

Bilewicz, M. (2002). Mit „przedsiębiorstwa holokaust”, *Krytyka Polityczna*, 2.

- Cała A. (1988). *Wizerunek Żyda w polskiej kulturze ludowej*, Warszawa: In Plus
- Datner-Śpiewak, H. (1996) Struktura i wyznaczniki postaw antysemitycznych, w: I. Krzemiński, (red.), *Czy Polacy są antysemitami?* Warszawa: Oficyna Naukowa
- Frindte, W., Wammetsberger, D. & Wettig, S. (2005). A new type of anti-Semitism in Germany. Is reconciliation possible? In: Farnen, Russel F.; Dekker, Henk; de Landtsheer, Christ; Sünker, Heinz; German, Daniel B. (eds.). *Democratization, Europeanization, and Globalization Trends* (pp. 277-293) Frankfurt a.M.: Peter Lang.
- Imhoff, R., & Banse, R. (in press). Ongoing victim suffering increases prejudice: The case of secondary antisemitism. *Psychological Science*.
- Kofta M. (2001). Stereotyp spiskowy jako centralny składnik antysemityzmu [w:] M. Kofta i A. Jasińska-Kania (red.), *Stereotypy i uprzedzenia* (s. 274-294). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Kofta M., Sędek G. (1992) Struktura poznawcza stereotypu etnicznego, bliskość wyborów parlamentarnych a przejawy antysemityzmu. [W:] Z. Chlewiński i I. Kurcz (red.), *Stereotypy i uprzedzenia*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Kofta, M., & Sedek, M. (2005). Conspiracy stereotypes of Jews during systematic transformation in Poland. *International Journal of Sociology*, 35(1), 40-64.
- Krzemiński, I. (1996). *Czy Polacy są antysemitami?* Warszawa: Oficyna Naukowa
- Krzemiński, I. (2004). *Antysemityzm w Polsce i Ukrainie. Raport z badań*. Warszawa: Scholar
- Tokarska-Bakir, J. (2008). *Legandy o krwi. Antropologia przęsądu*, Warszawa: WAB